

Зміст:

Від видавництва	3
Мих. Грушевський: З починів українського соціалістичного руху. На- черки і фрагменти	6
„Переднє Слово“ до „Громади“ 1878	103
„Програма“ „Громади“ 1880	150
Едвард Бернштайн: Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подо- линського	153
М. Драгоманов: Маторуський інтернаціоналізм	161
М. Драгоманов: Нації Східньої Європи та інтернаціональний соціалізм	169
С. Подолінський: Соціалізм, пігілізм та тероризм. Відповідь „старому російському соціалістови“	184
С. Подолінський: Людська праця і єдність сили	186
Листи С. Подолінського до К. Маркса (зі знятком)	207
Листи Ф. Кнителя до К. Маркса з приводу „відкриття Подолінського“	209

Примітка до ст. 41. „Казка про чотирох братів“ мабуть була навіть
вискладана: В бібліотеці наукового тов. ім. Шевченка у Львові переховується
коректурна відбитка титулової картки: „Казка про чотирох братів. (Переклад
з великоруського). Коштом і заходом В. Кістки, Відень 1876. З болгарської
печатні Янка С. Ковачева“. Мабуть книжки не випущено після конфіскації
„Правдивого Слова“.

Від видавництва.

З нагоди двадцятипяти-ліття смерті М. П. Драгоманова, що сповнило ся в червні 1920 р., Український Соціологічний Інститут взяв на себе ініціативу вшановання діяльності і заслуг великого покійника і його найблизших товаришів на полі української науки (в тім і соціології спеціально) та соціального руху. З ініціативи Українського Соціологічного Інституту були уряджені наукові збори в Празі й Відні — в них два реферати *) були надруковані в закордоннім органі української партії соціалістів-революціонерів „Борітеся-Поборете!“ Рішено було також видати збірку найбільш характеристичного, програмового матеріалу з діяльності цього гуртка — поки обставини й кошти дадуть змогу перевести в ширших розмірах видання всі ціннішої літератури сеї доби, яка через обставини тодішнього життя зісталась майже незвісною і неприступною пізнішим поколінням.

Центральним пунктом збірки мали послужити дві програми „Громада“, 1878 і 1880 р. Далі передала для сеї збірки соціалістична берлінська громада призначені нею матеріали: два листи С. Подолницького, відшукані П. Дідушком в рукописах К. Маркса, що переходять ся в берлінській архіві німецької соціал-демократичної партії; переклади недавно опублікованих Е. Бернштайном (в IV т. кореспонденції Маркса і Енгельса) двох листів Енгельса до Маркса з приводу статі Подолницького, по енергетичі; спомини самого Бернштайна про Драгоманова і Подолницького, написані ним за захопотою тихже берлінських українських соціалістів, і переклади двох статей Драгоманова і Подолницького про котрі йде мова в сих споминах. Паризький співробітник Ф. Савченко зладив копії й переклади аналогічних статей Драгоманова і Подолницького з того ж часу (1880 р.), надрукованих в паризькій *La Revue Socialiste* і розшукав деякі інші публікації гуртка, а також зібрав деякі дані про Подолницького — вказані вище. Українські спеціалісти-бібліографи — директор бібліотеки Наук тов. ім. Шевченка у Львові В. Дорошенко й Ів. Калинович у Відні помогли в розшукуванні різних інших публікацій. А на вступі подано огляд головніших моментів цього руху, безпосередню зв'язаних з діяльністю

*) Мих. Грушевський: Драгоманов в політичній і національній розвитку українства. М. п. Шансвал: Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова.

Драгоманова і його близьких товаришів — поскільки було можливо в нинішніх емігрантських умовах зібрати потрібний матеріал.

Так зложив ся зміст цього збірника, розумієть ся, дуже далекий від бажаної повноти і всесторонності, але сподівасмоь — все ж корисний як для першої зпайомости з сею справою, так і в ролі начерка дальших студій в сім напрямі. Укр. Соц. Інститут не залишить роботи коло приготування до систематичного видання важпійшої літератури сеї доби та докладпійшого обелідування її. Він звертаєть ся з горячим прошенням до всіх, хто розпоряджає якимись матеріалами або відомостями в сій справі, на Україні чи за кордоном, аби вони не залишили повідомити Укр. Соц. Інститут про те, чим можуть послужити сій справі.

Зі вступної статі вони зможуть змркувати, в чім педостача наших відомостей про сю многоважну в нашім життю добу. Нинішня книжка посить на своїм титулі імя Драгоманова й женецького гуртка — з огляду на юбилей, який дав їй притоку, і на характер матеріалу, що походить від Драгоманова та його найблизких товаришів. Але своїм змістом вона зачеркує програму обелідування далеко ширшу, і ми можемо тільки побажати, щоб дальні випуски сеї публікації розсунули рамці досліду як найширше.

В грудні 1921 р.

Мих. Грушевський.

З починів українського соціалістичного руху.

Начерки і фрагменти.

I.

Літом 1871 р., перекочовуючи з Берліна до Гайдельберга, в своїй першій заграничній подорожж, заїхав до Відня Драгоманов*). Там пробував слухач Драгоманова Ол. Ол. Русов ще з одним Українцем, вони взазнайомили Драгоманова з деякими своїми новими галицькими знайомими і се положило початок новим, живійшим і безпосереднішим відносинам між Українцями й Галиччинами, — шк попередні, перервані урядком галицького пародівства в серед. 1860-х рр. Хоча перед тим гостили в Відні й Львові Куліш і Нечуй-Левицький, але і той і сей в сих роках стояли одинцем, тим часом як Драгоманов і Русов звязали своїх галицьких знайомих з тодішнім українським центром — київською „громадою“ і тим положили початок українсько-галицьким відносинам, які мали великий вплив на дальшу еволюцію українства.

З галицьких знайомих їх сеї першої доби, котрих вони придбали у Відні, завітний особливо Мелітон Бучинський з Станиславова, тоді слухач прав віденського університету. Він від цього моменту став ниль-

*) Ігіперарій Драгоманова в його першій заграничній подорожж, розпочатій в осени 1870 р., був такий: Варшава, Познань, Берлін. В Берліні Др. пробув вісім місяців. Звідти поїхав на Лиськ, Будшини, Прагу до Відня — де бачимо його в місяці червні 1871. З Відня до Гайдельбергу, де його товаришом був приятель, одеський доцент Пригара, та Олександр Кистяківський, котрого він потім помянув у „Споминах“. З Гайдельбергу Др. виїхав на осінь (з поч. жовтня) до Парижа, але перемінив паяни і рішив перезимувати у Фльоренції — тодішній столиці ново-зедищеної Італії та її духовім центрі; туди до нього мала приїхати й сестра, О. Косачева. До Фльоренції приїхав в середині листопада, і застряг тут на довго: намірявсь обробити тут тему, котру вибрав собі для докторської дисертації — про культ Мітри, але очевидно, не малу роль в сім судженню грало також і безгрошівє (в березні він пише Бучинському, що від листопада не дістає грошей, висланих з Києва й Одеси, живе на кредит — Бучинський наслідком сього листу навіть вислав йому невелику позанку, с. 102 і 113). Роздобувши грошей Др. збиравсь поїхати на короткий час до Риму і Неаполя, потім, що до літа, до Франції, а на вересень до Відня: думав оселитись там на довгий час, рік або два, очевидно — захопивши рукою на київську доцентуру (командіровка кінчилась, здасть ся, літом 1872 р.). В травні 1872 він

ним кореспондентом, інформатором і помічником Драгоманова, і його кореспонденції завдячуємо головну пайку відомостей з цих років. З молодечим запалом захопивши ся гадкою про тіснійший зв'язок Галичан з Князями, як чоловік дуже енергійний й ініціативний (таким зв'язав я його навіть в останніх часах його життя, коли його син Богдан був моїм слухачем) — він потрапив зробити сей свій припадково зав'язаний зв'язок з Драгомановим осередком нових галицько-українських взаємин — котрих первом служило його листування з Драгомановим, особливо протягом перших двох літ, 1871—1873 (до другого приїзду Драгоманова до Відня і Львова). Поширював сі листи Драгоманова, його статі, книги ним писані між галицькою молодіжкою, через станіславівську, львівську і віденську громаду, популяризував ті літературні й організаційні плани, які піддавались Драгомановим або виникали з сього листування, старавсь їх реалізувати через львівські організації й часописи, і т. д.

дійсно зробив подоріж до Риму і Неаполя, але замість Франції виїхав на купели до Віареджіо, мабуть через хворобу жінки; туди приїхала і О. Косач. Звідти Др. збиравсь до Парижа, але скінчалось на короткій подорожці до Провансу (в вересні) і поворотом знову до Фльоренції. В жовтні Др. знов їздив до Риму, і рішив зазимувати в Італії — „хотьби прийшлося попроцятись з университетом у Києві: не можу кинути початих робіт, да й жінка не здорова, так що їхати у довгу дорогу, а особливо у зиму, нічого і думати“ (с. 175). З Фльоренції він після сього зіставсь до весни 1873 р. Тоді приїхав сюди Зібер, і Др. виїхав з ним „до Цюриха і Парижа“. До Цюриху дійсно з ним виїхав — пробув там близько півтора місяці, але замість Парижа відти з кінцем літа поїхав на Відень і Львів до Києва. На початок семестру, в серпні 1873 р. був уже в Києві (Автоб. с. 364). Подоріж таким чином тривала майже рівно три роки.

Головним джерелом до сеї подорожки служить кореспонденція Др-ова з Бучинським („Переписка Михайла Драгоманова з Мелитоном Бучинським, зладив М. Павлик“, Збірник філол. секції наук. тов. ім. Шевченка т. XIII, 1910); я цитую її низше словом „Бучинський“, „Буч.“ Найші збірки кореспонденції позначаю такими скороченнями:

П а в л и к : „Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), 1910, 7 томів, II—VIII (перший мав містити вступну студію Павлика, але вона не була написана). До 1890-х рр. тут головню Павликові листи.

Ф р а н к о : „М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших, видав Іван Франко, два томи, 1881—1886 і 1887—1895, в I серії „Українсько-Руської Видавничої Спільки“, ч. 104—105 і 112. Тут між иньшим листи Драгоманова до князя (київської „громади“), числом три, які цитують ся низше під сим іменем.

Д р а г о м а н о в а П е р е л . : „Михайло П. Драгоманов. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик, т. I^a (єдиний), 1901, в „Науковій бібліотеці Українсько-Рус. Видавн. Спільки“ (загального рахунку ч. 79).

В н е р е д : „Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання „Вперед“ (1876—1878). З архіву „Впереди“ зладив і видав М. Павлик“, 1910.

А в т о б і о г р а ф і ю Драгоманова, написану ним 1883 р., і доповнену до неї 1889 р. цитую по виданню: „Михайло Петрович Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і єпис творів, зладив і видав М. Павлик“, 1896. Був передрук в „Вилому“ 1906 і осібно видання київсько 1917 р. Уміщений в книзі Павлика „єпис“ цитую низше як „бібліографію творів.“

С и м и в и цитую по першому виданню: „Австро-руські єпомини (1867—1877) М. Драгоманова“, ч. 1—5, Літературно-наукова бібліотека, макладом Івана Франка, Льв., 1889—1893. Перші часті були написані в 1888 р., кінець в 1891 він уриваєть ся на літі 1875 року). Ладить ся, чую, нове видання

Посередником з Київом, до повороту Драгоманова, служив головно Русов, — чоловік дуже многосторонній і енергійний: філолог, клясичний і славист, історик, економіст, естетик, етнограф (особливо знавець і любитель народної музики), чоловік тісно зв'язаний з російським революційним рухом, безпосередно, і через сімю Ліндфорсів, де він оженив ся. Крім того Драгоманов з першої ж знайомости справив Бучинського безпосередно до Антоновича, свого товариша по виданню історичних пісень, що його тоді головно займало. З галицької сторони, серед тих людей, які введені були Бучинським в круг нових інтересів, треба одмити його станіславських товаришів: Евр. Желехівського, братів М. і К. Заклинських, і особливо Володимира Павроцького і Остапа Терлецького, перших Галичан, котрих захопив новий радикально-соціалістичний рух нероздільно і безповоротно, тим часом як сам Бучинський через сей порі не безреступив, і отримавши од них своїх соціалістичні порохи, віставсь у народовецькім таборі, як і инші його станіславські і віденські товариші Е. Желехівський, М. і Р. Заклинські, І. Мандичевський, й ин.

Се розходження виникло аж потім, поки що ніщо його не вішувало, бо сам Драгоманов і зносини з ним віставались на ґрунті чисто літературних і національних інтересів. Драгоманів виїздив у свою офіційальну подорож, на два роки, для приготування для професури по всесвітній історії і написання докторської дисертації. Близкими предметами його зайнятє була римська імперія і тодішній релігійний рух, панство, боротьба за і против тескратії; першою стацією його за кордоном був Берлін, де він просидів зиму і весну 1870—1 рр., ходив на лекції (особливо Мюллера), працював в бібліотеках і взагалі совістно і серіозно готувавсь до дальшої академічної діяльности.

Неофіційним предметом його наукових зайнятє була українська народня словесність, котрою він захопив ся ще в 1865—6 рр., коли близше зійшов ся з українською київською громадою і разом з гуртком иньших любителів української словесности (як Антонович, Житецький, Ів. Рудченко, Русов, Лоначевський й ин.) забравсь до систематичного видавання її пам'яток, а в 1869 р. разом з Антоновичом спеціально заєв за славний корпус історичних, чи політичних, пісень, який вінчав сю українську етнографичну роботу. Громадою зводилсь для цієї варіанти, паралельно робилась вибірка слів і фразеології для словаря. Драгоманов мав написати порівняно-літературний коментарій до корпусу, а Антонович історичний. Сей праця дуже займала Драгоманова, і він старанно збирав літературу для неї, а заравом старав ся завязувати звязки з європейськими літературними та етнографичними кругами та зацікавлювати їх українською народною словесністю, літературою та історією.

Поруч сих наукових інтересів він багато часу віддавав і загальному ознайомленню з європейським життям, в котрим у перше безпосередно стрічав ся — його культурі, соціальному відношенню і особливо політиці. В Берліні він часто бував на робітничих зборах, з інтересом прислухаючись до промов на соціальні теми. Але його більше займали політичні відношення, і спеціально питання, яке стало його спеціальністю — державна політика в відношеннях до народностей не державних. Тут входили в гру мотиви не тільки теоретичні, а й практичні. Десь від

р. 1865 Драгоманов став постійним дописувачем радикально-ліберального тодішнього щоденника „С.-Петербурзьких Відомостей“, і містив там більш-менш постійно кореспонденції й статі на теми з життя України і взагалі; потім став також постійним співробітником помірковано-ліберального (чи помірковано-консервативного, коли хочете) „Вістника Європы“. Ся робота була не тільки потребою його громадського темпераменту, який всюди і завжди потребував публіцистичної трибуни, але й потребою його бюджету, тому що університетська колегія, де мали перевагу елементи реакційні, все тримала Драгоманова в чорнім тілі і в заграпичну „командіровку“ виправляла його на зменшеній платні — а він подорожував з сімєю, з малими дітьми, і мусів „приробляти“ до скупої університетської платні літературною працею. Тому він постійно дописував з-за кордону до „С.-Пет. Відомостей“ і від часу до часу посилавав більші статі до „Вістника Європы“ на ті теми, які захоплювали його ближше.

Ідучи до Берліну через Варшаву і Познань, він — ніше в своїй автобіографії — в Берліні побачив наглядно „обрусеніє“, а в Познані „обирусеніє“, і потім знайомив ся, в безпосередніх стрічах, з становщицями інших Словян в Німеччині й Австрії. В цих вражіннях виносив він велику статю, викіплену потім в Гайдельберзі і надруковану в „В. Европы“ з поч. 1872 р.: „Восточная политика Германии и обрусеніє“. Ся була вразом політична студія і програма, написана з становщицями інтересів Росії й Словянства проти германського натиску на схід. Драгоманов, проживши в Берліні франко-пруську війну, виробив собі дуже некористне поняття про німецький елемент, як мало культурний і пасивницький, внаслідок набрав великого поважання до Росії, як єдиного заборона против германізму, *) тільки її обрусительні тенденції вважав

*) Сі свої гадки, поруч із статєю, Драгоманов убрал тоді в поетичну форму: перерібки старого Кривосівського маршу „Гей не дивуйте, добрі люди“ на сучасну тему; були там такі строфи:

Гей, Українець просить не впого:
Волі для рідної мови!
Но не лишає він ко всім Руси
І к всім Славянам любви!
З північною Русю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І в купі приймаєм свободу!
Тя, Русин північний, оден із всіх братів
Велике зложив государство:
Нехай же та сила послужить у поміч
Слабійшим братам у Славянстві.
Но став свою силу на польній освіті,
Красвій і людській свободі,
Не слухай совітів не важити душі
Зедених з тобою народів.
Но волі [добровільно] чужій і рідні народи
Поручно з тобою ітнуть:
Устане на світ і Литвин і Естонець
І Лях в тобі брата обніметь!

(Вуч. с. 103—5, — в „Споменах“ с. 84—87 з деякими змінами.) Драгоманов, очевидно, хотів поширити сі вірші в виді українського гімна, передав їх в Русовим до Києва, де в переробленій формі їх і співано, і через Вучинського до Галичини. Але тут їх русофільство зовсім не сподобалось.

в цього становища тяжко шкідливими, бо ними Росія улекшувала Германський патрик, замість його поборювати. Розкриваючи дійсні плани Германії на сході, Драгоманов уважав для Росії необхідним — протиставити їм ліберальну політику в Польщі.

Друга серія статей мала розкрити абсурдність російського обрусення і взагалі централістичної політики Росії в відносинах до України. Тут крім фактів в російській Україні Драгоманов задумав використати і галицький аргумент, котрий від цього часу для нього постійно служив козирем против напроспзму: що українство не вкладається в російські рамки — ні культури ні державности російської Галичина не знає, і взагалі австрійська Україна не може жити російським добром: всі зусилля обслужити її культурні потреби російською мовою (галицьких і угорських москвофілів) кінчаються карикатурою й мертвечиною. Руська культура і література мусять бути не великоруською, а всеруською. Мусять обіймати в собі крім народної великоруської стихії, і того що Драгоманов хотів відділити як елемент всеруський, також народну літературу українську і білоруську. Першу статтю на сю тему Драгоманов написав в осени 1871 р. (редакція „В. Європи“ розділила її для друку на дві статі: „Русские въ Галиціи“ і „Литературное движеніе въ Галиціи“). Другу викінчив, для „В. Європи“ ж, уже повернувшись до Кієва („Євреи и Поляки въ Югозап. краѣ“). Сюди ж належать його дві українські статі, які розкривали сю точку погляду для своїх: „Література російська, великоруська, українська і галицька“, написана Драгомановим що за кордоном, і „Галицько-руське письменство“, надруковане як передмова до видання Федковича, по повероті до Кієва.

От на ґрунті цих запитів та інтересів і розвивалась зносина і впливи Драгоманова серед галицької та взагалі закордонської української молодіжи в цих роках. Перші справи, поставлені ним у Відні, при стрічі в Бучиньським, були: участь Галичан в етнографічній київській праці, перед усім в корпусі історичних пісень, далі організація обміну виданнями і продажі галицьких видань в Кієві, а київських у Львові (в першій лінії мались на увазі видання львівської „Просвіти“ і київської „Громади“). Бучиньський дуже жваво зайнявся обома справами, і його ставславівський гурток доставив київським етнографам багато цінного і дуже гарно упорядкованого матеріалу. Са справність, і взагалі діловитість і солідність, яку виявив Бучиньський (не в дрібнір явннм Галичанам, на котрих гірко парікав Куліш, по своїм досвідам з В. Барвінським, і Драгоманов, особливо після близької знайомости з Павлюком), дуже високо піднесли довіре і охоту до Галичан в київських кругах.

За тім пішли обопільні інформації. Драгоманов жадав від Бучиньського ріжних відомостей і поясень з галицько-австрійського життя, потрібних йому для орієнтації, для біжучих дописів і планованих статей; просив галицьких часописей, книжок, і т. п., і з свого боку вводив свого кореспондента, і через нього — його товаришів, в ріжні актуальні справи українського і російського життя (м. пп. написав йому, в формі листа, цілу інформаційну статтю про визволення селян в Росії і на Україні, котру Бучиньський з товаришами зараз же перешли „на пять рук“ і розіслали по громадам). Надсилав і ріжну літе-

ратуру (що в більшій мірі робив те ж Русов, вернувшись до Києва, — надіслав цілі транспорт українських та російських книжок). А далі почав подавати, поки що через сю кореспонденцію, і деякі практичні поради що до літературної й політичної роботи, навівши спостереженнями, висесеними з свого листування і з читання надісланої преси та літератури австрійської України.

Що перед усім враило тут Драгоманова — се велика відста-лість австро-українських інтересів і літературної манери. На його по-гляд і російсько-українська література сильно сиз покривала — від-ставала не тільки від світового руху, але навіть і від російського, як в сфері ідейній, так і літературній, де вона не обринулася іще в ро-мантизму, не використала в повній мірі принципів реалізму внесених Гоголем. Галицька ж література — для котрої Гоголь зіставсь письменником вповні чужим, російським, зіставала ся вповні в перед-гого-лівській добі. Отже перша порада Драгоманова Галичанам була по-вчаться у Гоголя, котрого він радив трактувати не як чужого, а як свого, українського письменника, і взагалі ближше знайомити ся з ро-сійською літературою й культурою. На його погляд, з трьох чужих лі-тератур, які могли служити культурним джерелом для Галичан, по своїй приступності і зрозумілості: німецької, польської і російської, — ся остання була найбільш користною. Впливи німецької літератури в га-лицькій і в інших словянських Драгоманову рішучо не подобались. *) Тим менше він міг покладати на літературу польську, отже, на його погляд — Галичанам треба було наполягти на літературу російську, і взяти від неї все добре, що вона могла дати, в розумінню демокра-тизму, лібералізму і позитивизму — того всього, що бракувало галицькій інтелігенції. Се стає на довго провідною нотою в його порадах га-лицькій молодіжці, в пресі і листуванні, і ми стрічаємо ся з нею від перших листів до Вучинського, через кастрого Драгоманов адресувавсь до галицької молодіжці взагалі. Те що потім він виклав у своїх ста-тях, він ще різше, щирійше, безцеремонійше ставить у своїх листах, — умисно викликаючи дискусію, полеміку, випробовуючи свою аудиторію, і стараючись злагодити враження, коли бачив, що його русефільство первіснає міру її толеранції. Листи сі таким чином мають подвійну ціну: як менш дипломатична, менш ретушована відбитка поглядів Драгоманова сеї пори, і як ілюстрація тої агітації, котру він вів в сих роках серед українського громадянства, та впливів, які вона могла робити.

Черговим завданням української інтелігенції Драгоманов тоді ува-жав, такби сказати — доказати факт існування української національ-ності, не входячи в теоретичні виводи, які випливатимуть з цього факту. Доказ сей мав бути переведений літературно-науковою дорогою, і голов-ним засобом повинен був служити тут український фольклор і етнографія в найширшій розумінню. По думці Драгоманова, ся програма могла бути вповні осягнена в рамках російського режиму, — не треба було тільки

*) „Що мені не кажіть, а німеччина має преноганій вплив на увесь розвиток Галиччини і її літератури, — лихо у тому, що через німеччину переходять до нас і общечоловічі ідеї, — але форми і почастности німецькі дуже налягають на усіх австрійських Славян“ писав Драгоманов Вучинському в 1872 р. (с. 171).

непотрібно його провокувати, навпаки — все робити для як ширшої популяризації українського факту, навіть використовувати для цього неясність і розтягнутість „руського“ терміну, під котрій общероси підводили українство. Тому і в австро-українських виданнях він уважав нетактовним всяке обгострювання російсько-української проблеми, в національній розумінню, і вказав се обгострення впливом австрійської та польської політики, та надмірною лояльністю перед нею австрійських Українців.

„Ігнаючи теоретичний бік діла (про котрий скажу тільки, що воно дуже не просте і у мноному не без спору), скажу коротко о практичній“ — писав він в осени 1871 р. „Ми у Росії повернули увселяе вопрое на научну дорогу і художественну. Пользуясь тим, що усі говорять про „Русь“, „руській“, про „народність“, — ми кажемо: і ми Русь, руські, — хочемо відокрити научно нашу народно історію, мову, розробити нашу народно пієню. А які ми руські — чи ми разновидність общого, чи окреме зовсім, цього, правду сказавши, гарно ніхто не знає і із тих, котім здається, що їм відомі тайни божії. Да й як його сказати, коли напр. словаря свого не маємо“ (Буч. с. 61).

„Найбільша слабость українського движенія є в тім, що воно мало етиралось на науку (окрім творів Костомарова). Цього то ради — т. е. розсудивши, що науку ніхто не вбє, та і вдарити не поєміє, а воєна свого добивається, ми і встановили обернутись на чисто научную дорогу видання і потім критики матеріалу для характеристики нашої народности: казки, пієні, словар, граматика“ (с. 13).

„Хай ми составимо граматнику, словарь, видамо твори народноі поезії, видамо те що валяється у рукописех і у Петербурзі, зробимо читальники для народу (хоть і на 1/2 українські, хотьби — де не можна, і по великоруськи, аби про Україну), це буде основа, а там чи розділимось і ми на твердих і м'яких *), куди народ наш сам ехоче піти, те й буде. Та ніхто не скаже тоді: не знаємо вас, може вас і нема (с. 77).

*) По галицькій термінології „тверді“ — общероси.

**) З тих практичних (власиво опортуністичних) мотивів Драгоманов оправдував навіть тодішню київську практику: видавати свої видання, навіть роблені українським громадським коштом, в російській формі (котрої тоді не вимагала й цензура). В відповідь на переказане Бучицьким прошеєне Галичан: випустити для Галичини і взагалі для закордону частину накладу корнуса пієнь в українській формі, Драгоманов писав: „Я розумію, що для вас має важність чисто українська форма книги, — бо ваші святкоурці обернули буквенну ріжницю на політичний вопрое. Для нас же — котрі не стоїмо на політичній основі, це трохи не так. Ми друкуєм заголовку і передмову по великоруськи в знак того, що обертаємось до всього ученого світу Росії. Куліш казав колись, що його Зап. о Южпой Руси більш роскупались в Великій Руси, ніж в Малій, я цьому вірю, бо з не дуже завзятих, а з таких, з яких состоїть маса публіки — середніх, делкий Українець скаже: я й без їх знаю своє. А Великорус подума: а дай я подивлюсь, що то ва хахли. Та й читаючого люду між пародом в 84 мільонів більше, ніж між 14 м(іліонами), та ще й без двох столиць. Ні з якої сторони нам одрізувати ход нашому виданню в Великій Руси і там де читають по велико-руськи, т. е. і у іновеців, — не вигодно. Примічання і переводи слів теж ми мусямо робить по великоруськи — бо словника українського не маємо, і деякі вимови з якої побудь Тавриди я, Полтавєць, без переводу не розумію. Ми обертаємось до великоруської мови, як ви до німецької: і для себе часом, і для других обитателів Австрії, і для всього ученого світа“ (с. 13—14).

На перспективи сеї програми Драгоманов задивлявсь тоді дуже оптимістично, і тому радив можливу обережність, щоб не обгострять питання в Росії, а навіть і в Австрії. Якраз географічне товариство організувало свою славетну „експедицію вь юго-западный край“, ладилось відкрити свій відділ у Києві, петербурзька археографічна комісія друкувала акти Костомарова, київська — Антоновича. „Наші пісні ідуть у консерваторії, уряд ставить пам'ятник Хмельницькому, говорить, що він веде діло цього освободителя народу українського і т. д. Уряд має свій погляд, із нас ріжні мають свої, но принципіальної розни нема, а хоть і е то усі сходимось на научній, поетичній і соціальной почві.“ Якраз фактично унала заборона на популярні книжки, новий законопроект про друк зановідав скасування духовної цензури, і се мало відкрити можливість видавання українських книжок на релігійні теми. „Значить, нам у всякім разі откривається можливість робити над „основою“ для народного розвитку малоруського вопросу. Чи практично піднімати політичний бік цього вопросу? Но оиґтам бувших годни, бачимо, що усяка зацінка політичного боку діла цього, як преждевременно по меньшей мірі, тільки наносила повред“ (Буч. с. 63), і т. д.

Річ зрозуміла, що при таких настроях у Драгоманова, ніякої ініціативи для розвитку революційно-соціалістичної української акції чл агітації від нього не можна було сподіватись. Як перед своїм віздом з Києва він — по свідомству автобіографії, негативно поставивсь до агітації „нечаївців“, що хотіли викликати студентські заворушення, як прелюдію російської революції, і радив студентам працювати над самоосвітою та займатись освітою робітників (с. 350), так і тепер, за кордоном, стрівши ся з проявами революційної емігрантської акції, Драгоманов зайняв до неї з початку вповні несприхильне становище. Се ми зараз побачимо, а я вважав потрібним спитатись ширше на поглядах Драгоманова з сеї доби тому, що вони не тільки виясняють, в якім напрямі йшли його впливи в сих роках, але заразом зводять до правильних розмірів ходячі погляди, які звязують перші стадії українського соціалістичного руху з діяльністю Драгоманова за кордоном.

З вище наведеного ясно, що вони в сім часі могли наростати тільки поза впливами Драгоманова, і навіть — в супереч його бажанням. Але так як український націоналізм Галичан, з котрим Драгоманов завязав таку завзяту боротьбу, кінець кінцем зробив сильний вплив на нього і змусив здати багато з свого общеросійства та прийняти з галицького українства, — або як висловляється вірний Драгоманівець Павлик (у передмові до сеї кореспонденції): „спонукав звернути увагу на сучасний український національний ґрунт і перетонити в собі первісний свій напрям із добрими боками традиційного українства“, — так і соціал-

Що до користи загально-руської позиції, то Драгоманов так виспав П в нагоди юбилею Максимовича: „Русь Київська“! „Русь повна“, — а не одна тільки московська, — от та кличка з котрою ми сміємо виступати — по одних (практика), і з котрою тільки і треба виступати — по других (теорія). У тіж числі і по Максимовичу. Бачите, Київ така штука, з котрою можно добре бити „московській сепаратизмъ“. Еге! Всероссія так все Россія! А Київ П центр! Правда з цим кликом не дуже здорово „українському сепаратизму“, та й московському не ладно.“

революційні закордонні течії зробили на Драгоманова безсумнівної впливи і змусли його самого піти коли по тими ж, то подібними дорогами. Отут та проповідь демократизму і раціоналізму і тіснішого зв'язку з російським радикальним і позитивістським рухом, котру він вів — хоч і з иншого становища, серед галицької молодіжки, — послужила передвступом до руху радикально-соціалістичного і зближення з російсько-українським соціал-революційним рухом, який тоді розвивався, теж коза впливами Драгоманова, — на російській Україні.

На жаль, на скільки (сорозмірно) добре ми обставлені, коли слідимо за поглядами Драгоманова, на стільки слабо стоїть справа, коли нам приходить ся шукати иншої ініціативи, инших діячів і ініціаторів цього соціал-революційного руху. Дуже часто нам прийде ся звертатись до здогадів та иним розв'язувати ті питання, які дають нам матеріяли. Одно що мусимо при тім робити — се виразно відмежовувати, де маємо ясно і виразно даний факт, і де — тільки натяк і можливість. Се друга категорія ждатиме дальшого висвітлення, потвердження або заперечення від дальших студій і інформацій людей, у яких заховані матеріяли й традиція тодішнього соціал-революційного руху.

Рік пізніше по Драгоманову, при кінці 1871 р., виїхав за кордон в наукову командировку инший представник нових, радикальних ідей в київській унів. колегії: економист і соціаліст Микола Зібер, молодший товариш і великий приятель Драгоманова, а з ним молодий природознавець, що того року скінчив університет, ідейний ученик Зібера, як я думаю — Сергій Подоліський. Їхали вони з рекомендаційними листами від Антоновича і Русова до львівських і віденських Галичан, з котрими зав'язані була того року знєсини, а простували тим самим маршрутом, яким мав їхати Драгоманов: з Відня на Гайдельберг і відти на Париж. Тільки Драгоманов в перших днях надолета вже виїхав з Гайдельберга, і то не на Париж, а на Фльоренцію, рантєвно змінивши свої пляни. У Львові Зібер і Подоліський застали Бучинського, до котрого мали листи (також до Сущкевича, одного з лідерів старших галицьких народовців); від Бучинського довідались про адресу Драгоманова — мабуть уже не гайдельбергєську, а фльорентийську, взяли від нього адреси віденських Українців, і не забарившись у Львові зараз виїхали до Відня. Приїхали туди на сам Свят-вечір і з усею молодією громадою вечеряли спільно.*) Пробыли в Відні тиждень і поїхали далі тою своєю

*) Про сю першу стрічу Зібера і Подоліського з Галичанами оповідав потім Драгоманов зі слів Зібера, з його оповідань в 1873 р. „Їхали ми через Відень, а і С. Подоліський, і мали од Русова рекомендацію до січовиків: М. Бучинського, М. Подоліського). Покинуто нас на вечерок, у Січ, де були й депутати (парляменту). Між иншим якийсь совітник, котрий поставив на всю громаду килишку білої кави і промовив щось тако про многонадійну молодіж. На те одновіс тодішній голова Січи — не пам'ятаю, хто, ще молодіж голову положить за віру. М. Подоліський, котрий був коло київських гостей, нагнув до них при цьому слові й сказав: „Та то він, собака, бреше! Він такий же атеїст, як і ви, як і я“. (Франко І с. 197; трохи ретушоване, се ж оповідання про першу знайомість українських соціалістів з січовиками в Споминах с. 93). Голового „Січи“ від 1 грудня на місці М. Бучинського став Ів. Скоморовський.

маршрутою на Гайдельберг і Париж (Вуч. 84). З Драгомановим Зібер вїхавсь потім у Фльоренції аж рік пізїйше, весною 1873 р.*) і потім разом вони здїбались у Цюриху з Подолницьким.

Микола Зібер на стїльки ж мало знана в історії нашого українського руху величина, наскільки звїена як наукова взагалі. Син Швайцарця і Українки, народивсь у Таврії, 1844 р., вчив ся в снмферопольській гімназії, потім на правничім факультеті київського університету. Якийсь час, недовго, був мировим посередником на Волини, але своєю спеціальністю взяв економічну науку, від появи „Капітала“ ставши горячим прихильником економічних і соціологічних поглядів Маркса. Вже в 1870 р. Драгоманов згадує його реферати про „Капітал“, читані в студентських гуртках, на котрих він (Драгоманов) стрічав і Подолницького, — з ним там і познайомивсь.**). Зібер тоді закінчив серйозну наукову працю: „Теорія цїнностей и капітала Д. Рикардо“: він уважав Рикардо попередником Маркса в теорії вартости і ставив незвичайно високо. Розвиваючи, популяризуючи і обстоюючи погляди Маркса в ряді пізїйших праць, він zarazом ставив їх в звязок з працями Рикардо: його остання велика праця була написана на сю тему: „Рикардо и К. Марксъ въ ихъ общественно-економическихъ изслѣдованіяхъ“, 1885. Головно завдяки Зіберови Марксозна схема соціальної й економічної еволюції здобула популярність і признанне на Україні і в Росії. Але поруч із снм він займавсь також самостійними студіями в сфері соціології, і особливо-економічної еволюції людства на низших степенях культури. 1883 р. вийшла незвичайно цїнна для свого часу його праця „Очерки первобытної экономической культуры“ — начерк генетичної соціології на економічній базі, в звязку з організацією продукції; тут поруч висвітлення первісних колективних форм господарства Зібер сприяєть ся також і на соціальній організації, початках соціальних класів, організації власти і т. д. При снм Зібер використовував також і український матеріал, вказував для нього цінні аналогії. (Перед тим, 1881 р. вийшла дуже цікава його студія про українські брацтва — освітлення сього інституту аналогіями різних примітивних культур).

Академічна діяльність Зібера була недовга. 1871 р. за згадану працю про Рикардо він дістав степеня магістра і був нїсланий за кордон, після повороту був вибраний доцентом і дістав поручення читати курс політичної економії й статистики. Але вже 1875 р. подавсь до дімісії, в однім часі з Драгомановим,***)) і вїхав до Швайцарії. Звідси допсеував до російських часописей і тим заробляв на життя — там і оженив ся з молодого дівчиною, студенткою з Росії: в Берні відвідав їх Павлик на поч. 1882 р. і згадуючи про те, як разом жалували вони пад трагічною долею Подолницького, що збожеволів тоді, додає, що не-

*) Перед тим працював в Монахові — Вуч. с. 272.

***) Автобіографія с. 351, Спомини с. 186.

***)) Павлик кілька разів підчеркує, що Зібер кнпсув університет і вїхав за кордон мапїфестуючи свою солідарність з Драгомановим, коли того відставили (Вперед с. 10, Павлик III с. 106). Подібно Русов в „Вылому“ 1907, VI. За кордон Зібер вїхав дійсно одночасно з Драгомановим, кількома тижнями ранїйше (Вперед, I. с.). В 1879 р. він гостював у Драгоманова в Женеві (Павлик III с. 156-113).

довго потім збожеволів і сам Зібер. Але мусів то бути хіба недовгий якийсь епізод його недуги, яка кінець кінцем зробила його інвалідом. Він вернувся до Криму і доживав останні свої роки в Ялті, де й умер 1888 р.

Я не пригадую собі, щоб коли небудь щось було опубліковано про діяльність Зібера як Українця, — щоб він писав щось по українськи, або виступав як Українець¹⁾. Але се факт, що Зібер стояв дуже близько до старої київської громади. Правдоподібно, і формально до неї належав. Він був її оракулом в економічних питаннях²⁾, котрим тодішній „громадяне“ займавсь мало і при нагоді жартували з теоретичних освітлень, які давав Зібер ріжним практичним питанням (між иньшим він був головою управи кооперативної крамниці, котру організували „громадяне“³⁾). Безсумнівний також його великий вплив на молодіє українське громадянство. Я вважаю його началоположником українського марксизму, — Зібер почав свою діяльність в сім напрямі безпосередно по виході Марксового „Капіталу“ (пор. згадане вище свідцтво автобіографії Драгоманова), і безсумніву дуже багато зробив в сім ділі. Вже оден той факт, що між його адентами був такий визначний діяч як С. Подолиський — безсумніву найбільш послідовний, найбільш „чистий“ соціаліст сеї доби, який так багато зробив для українського соціалістичного руху, говорить дуже багато. Але цілком певно, що і в віденській громаді поч. 1872 р.⁴⁾, і в пізнійшій цюрихській, і скрізь, де Зіберови доводилось бувати між українською молодіжю в сих роках, розбурханих вражіннями паризької комуні, боротьбою марксистів і бакунінців в Інтернаціоналі і т. ин., — присутність і слово такого визначного теоретика і глибокого марксиста як Зібер мусили мати велику вагу і значіння. Тому я дуже жалую, що у мене ще нема конкретніших даних про його діяльність в сих роках за кордоном. Зібер в нашій матеріялі стоїть на другім плані, — на переді стоїть молодий, імпulsiveвий агітатор і організатор Сергій Подолиський.

Се фігура з найбільш покривджених нашою традицією. В книгах присвячених соціалістичному і літературному рухови сих часів ледво можна стрінуги побіжні звістки про нього. Тим часом не тільки субск-

¹⁾ Короткі звістки про Зібера як члена „Громади“ в „Былому“ 1907, VI — Сводъ показаній... о государственныхъ преступленияхъ, і примітки до нього Русова і Вовка. Деся мусать бути спомины про Зібера (і Мечникова) Др-ова, написані ним в нагоди їх смерті в 1888 р. Павлик каже, що вони застрягли в руках молодих“ (радикалів) — V с. 228, пор. 251.

²⁾ В однім з листів Драгоманова 1873 р. є така порада Бучинському (с. 263): „Матеріал статистичний Рудченкови яко мога послайте. Не він, то Зібер, або Чубинський обробить. Ви чого доброго вже маєте Чубинського „Каліндарь (sic) Югозападного Краю“. Отже Зібер з Чубинським були тоді присяжними статистиками-економістами київської громади.

³⁾ Оповідав мні се Дм. В. Антопович.

⁴⁾ Звертаю увагу, що пок. Павлик у своїм побіжнім начерку соціалістичного руху між австрійськими Українцями (Громада 1880 I с. 97) початок Галичан-соціалістів у Відні від 1872 р. — „знакомства з Українцями з Росії“. Він очевидно розуміє тут приїзд Зібера-Подолиського, які підтримували (Подолиський спеціально) близькі зв'язки з віденською громадою: більше про них не сказав мабуть тому, щоб не виглядало на славословіє Подолиському, що був тоді його „патроном“.

тивно, як людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без остатку, але й об'єктивно — з огляду на показні результати своєї роботи, на високу репутацію молодого українського соціалістичного руху в західно-європейських соціалістичних кругах, котру здобула йому головно діяльність Подолницького, — він заслужив собі одно з найбільш почесних місць в історії нашого духового життя. Тому я поставив згромадити усе що мені удалось зібрати про сю майже невідому пінішим поколінням, але всякою пошанівку гідну людину, і те оточення, з котрого вона виійшла.

Сергій Подолницький народивсь 1851 р. *) в сім'ї багатого й інтелектуального поміщика, високого російського урядовця і письменника Андрія Подолницького. Дід його, Іван Наумович, служив у Києві, і тут родив ся Сергій в батько Андрій. Учив ся в місцевім, доволі звісім в культурнім киевськім життю пансіоні Графа, де оден з учителів, російський Німець Фурман розмилував його в тодішній російській літературі. Продовжував свою освіту в ще більше славнім „благороднім пансіоні“ при петербурзькім університеті, і потиху вірнував, по російськи розумієть ся, за вірцями тодішніх корифеїв російського письменства — Жуковського, Пушкіна, Батюшкова. Рантом здобув доволі ширекій розголос, надрукувавши в 1827 р., без свого імені (навіть під зміненими ініціалами) поему „Дивъ и Перн“, за котрою потім пішло ще кілька поем і дрібніших віршів. Се ввело його в літературні круги „Пушкіньскої плеяди“, звязки з котрою він дуже цінив потім все життя, але скромна і пасивна удача не дала йому здобути тут скільки небудь визначної і голосної позиції, хоча поезії його досить цінилсь тодішніми любителями російського слова. Від українського життя він, очевидно, цілком відійшов, і в літературній його спадщині мені не звісно нічого, що б вказувало на якісь моральні звязки з ним сього російського поета і урядовця. **) Прослуживши до 1831 р. в Петербурзі в поштовім департаменті і бібліїнім товаристві, він того року був призначений до Одеси, помічником начальника поштового округа, і тут оженив ся в місцевій аристократичній родині предводителя дворянства ки. Куданова. Перша дитина його рано вмерла, тим більше любови батьки перенесли на свого другого сина — однака Сергія. Закінчивши в 1859 р. службу, Андрій Подолницький переїхав до своєї батьківщини, великого і гарного маєтку в Звенигородщині, „Ярославка або Сучок“, де молодому хлопцеві довелось приглянутись

*) Сю дату завдячую реєстрови санаторії для психично-хорих в Монпельє — і заходам Ф. Я. Савченка, який добув її відти для мене; вона сходить ся з пізше подавою датою його брата в перших.

**) Доволі загадково виглядає тому поезійка „Старый гетьманъ“, написана 1830 р., але опублікована автором тільки перед смертю; там читають ся такі вірші:

Нѣтъ, оуъ [вітер] не подкосить слабѣющихъ погъ,
Украйна подниметь на плечи
Того, кто ей дѣши расторгнуть помогъ,
Кто другомъ свободной былъ Сѣчи.
Пускай одряхлѣлъ онъ отъ лѣтъ и отъ ранъ,
На завры горять на сѣдняхъ,
И предаиность встрѣтитъ въ народѣ Богданъ,
Какъ встрѣтитъ отецъ въ своемъ сынѣ, і т. д.

українському життю, а в 1863 р., коли його віддано до котроїсь київської школи, батьки на зиму приїздили також до Києва. Зв'язки у них тут були в самім офіційнім і правім „світі“ (доєсть сказати, що сумнозвісний М. В. Юзефович, посилаючи до редакції „Русского Архива“ в 1872 р. автобіографічні записки Подолницького, розписався, що вже сорок літ з ним живе „в близьких і приятельських відносинах“). В своїх віршах про паризьку комуну й ин. старий Подолницький розписується патріотом самого офіційного стилю. До сучасного українського руху ставився явно неприхильно.*) Сучасний російський радикальний напрям в життю і в літературі теж його лякав і відкидав. Збірник його поезій, перевиданий 1860 р., був неприязно, навіть зайливо прийнятий радикальною критикою, з Добролюбовим в головах. Правда, вірші Подолницького на юбилей петербурського університету, 1869, рантом дали йому ще раз розголос і признання, а кінцеві вірші:

Гдѣ высоко стоить наука,
Стоить высоко человекъ!

були внагороджені на юбилейній медалі, автор дістав титул камергера царського двора і т. д. Але в ліберальних кругах ставились до нього неприязно, і його племінник і біограф з докором згадував, що редакція „В. Європи“ нестим, навіть не мотивуючи, одмовила Подолницькому поміщення його віршів.

Сей казюсний напрям одначе був, очевидно, більше впливом наслівності натури старого Подолницького, ніж якихось твердих переконань. Як романтичний поет пушкинської плеяди він уважав для себе обов'язковою гуманність і деякий лібералізм, і син його мабуть не без підстави говорив Драгоманову, що його батьки „знають і навіть в основі поділяють його погляди“ (Спомини 187). Згаданий біограф-племінник (видно — більш твердий в переконаннях) не без докору писав в біографії старого, що живучи в Києві задля сина, „Андрій Іванович теж до певної міри піддався модним тоді теоріям про поділяння повної свободи шкільній молодіжці в сфері її інтелектуального і морального розвитку. Він віддавав в розпорядження Сергія Андрійовича всякі книжки і журнали, до котрих не міг ставитись об'єктивно ще не досить твердий розум, — та батько думав, що робить йому тільки на користь. Але тим часом як батьки мріяли про якусь благородну роллю для свого однака, біда нечутно підкрадалась до шановної родини. Сергій Андрійович, вступивши на сімнадцятім році**) на природничий факультет київського університету,

*) Його епіграма 1862 р.:

Недавно клубъ свой завели
Здѣсь хахломапы-демагоги,
И мужика привели
Едва-едва не въ полубоги;
Добра жъ не жди отъ нихъ мужикъ,
Тутъ на умъ не польза края,
Одинъ обманъ весь этотъ крикъ
И скрыта цѣль совсѣмъ другая;
Но мнѣ до козней дѣла нѣтъ,
И романтической поэтъ.

**) Себто 1867 року — значить, світачив київський університет 1871. і тоді ж подався за кордон, як ми бачили.

почав сходитись з товаришами, знов таки без контролю батьків, які ні в чім не хотіли обмежати молодика. Під впливом деяких професорів, спільного читання в товариських гуртках і того напрямку, що панував у тім поколінні, С. А. Подолницький, людина слабої вдачі, першорозумна і хоробливо-амбітна, захопивсь радикальними ідеями і пристав до табору їх представників — хоча виключно на ґрунті словесної чи друкованої пропаганди, не спочуваючи крайній активній діяльності по основним прикметам своєї гуманної натури. Тут уже само собою зявилося провалє між ним і батьками, дуже засмученими тим, що їх син вибрав таку дорогу. Скінчивши курс кандидатом природних наук, Сергій Андрієвич, бажаючи дійсно послужити рідному народови, рішив спеціалізуватись на медичнім факультеті (sic) і стати сільським лікарем. Та його тягнула до себе тодішня Мекка російських педагогів, Цюрих, і він вибрав ся туди в початках 1870-х рр. Там серед нашої молодіжки певного сорту панувала манія загартовувати собі душу і тіло аскетизмом, аби потім легше було вступати „твердим борцями з життям“. Молодий Подолницький, не відстаючи від інших в зведенню своїх особистих видатків до мінімум-а, також проробляв річковані експерименти, такі як проживання по кутам еутеренів або п'ятих поверхів за 10 франків місячно, або щоденне частування себе 30-сантиметровими обідами. А великі гроші, отримувані від батьків, які не жалували коштів, роздавав quasi-незаможним експльоататорам, задратованим в той високі ідеалів, але добре свідомим байки про ворону і лисицю й її науки про облесників. За рік С. А. серйозно розхорувавсь, рантом дістав гостру глухоту — в котрій компетентні лікарі вже тоді бачили першу ступінь неїхозу“.*)

Я забіг трохи наперед, використовуючи ці відомости про приватне життя С. Подолницького за браком інших. Додам до них, що і з інших джерел видно широкий круг його інтересів і вражливість на злобу дня. Сергій Подолницький інтересувався по своїй спеціальности природничими й медичними науками, соціальною гігієною, антропологією, з другого боку — археологією й історією культури, історією — особливо соціальною, українською й всесвітньою, економічною статистикою, соціальним і політичним рухом. Се, очевидно, змушувало його зараня шукати дуже різномірних знайомостей і звязків у кнївській громаді й по-за нею. Бачили ми згадку Драгоманова, що він познайомив ся з П-им на викладах Зібера про Маркса в однім з гуртків молодіжи. В пізнійших працях Сергія П. чують ся сліди впливів не тільки Зібера або Драгоманова, але й Антоновича і Русова, товариша П-ого по кнївській громаді, людини теж дуже різномірних інтересів, як ми вже знаємо. Та література, котру використовує Подолницький в своїх пізнійших писаннях, безсумніву, кдає й репроспективне світло на його ранійші зайнятя й інтереси.**)

*) С. Кієвскій, Последній изъ поэтовъ Пушкинскої плеяды, Рус. Вѣстникъ 1886, I. Автобіографичні записки А. І. Подолницького і його поезії, не включені в останній збірник творів, — в Рус. Архиві 1872, III—IV, і Р. Старші 1885, I, тут же посмертне слово О. Миллера про нього — 1886, I.

**) От які видання цитує він в своїй студії про „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880): Труды Кіевск. археол. съѣзда, I. Чтенія въ Истор. общ. Нестора

Так от повинні ми собі оцінити — за недостаткою пильного матеріалу, суху і відірвану звістку про в'їзд молодого, двадцятьлітнього Подолнського в товаристві Зібера з листами Антоновича і Русова з Кієва за кордон при кінці 1871 р.

Його тижневий побут в Відні в січні 1872 р., знайомости й звязки завязані тоді й пильно підтримувані ним потім, мали важке значіння в пізнішій — про се буде мова. Про дальшу подорож маємо тільки уривкові звістки. З іматрикуляції в Цюріху виходить, що в першій половині року Подолнський був занесаний на медицині в Паризку. В пізнішій листі Подолнського до Маркса, що друкується в сім збірнику, Подолнський пригадує йому, що він мав нагоду познайомити ся в н.м. літом 1872 року, у Енгельса, за посередництвом Лаврова. Отже Подолнський провів першу половину 1872 р. головню в Паризку, де почав свої медичні студії. Побував у Лондоні, де познайомив ся з Енгельсом і Марксом, і поробив, очевидно, багато інших знайомостей. В осени виїхав назад до Швайцарії, ще в весни занесявши ся на медичний факультет у Цюріху — тодішнім найбільшим центрі російської й української еміграції*).

Літописна, I. Zbiór wiadomości do antropol. krajowej, I—II, 1877 i 1879. Майновъ. Антроп. выставка в Москвѣ, Слово, 1879. Mortillet — Rev. Scien. 1879. В. Антонович, О городахъ. Паптюхов, Санитарная топография и статистика Кіева, 1877. Зиберъ, Ельзасскія общины, Отеч. Записки, 1878, Мысли объ отношеніи хозяйства къ праву, Слово, 1878. Энгельгартъ, Изъ деревни, Отеч. Записки 1879. М. Семеновскій, Посессионные крестьяне, В. Евр. 1878. Труды статистич. отдѣла при Черниг. губерн. зем. управѣ, I (статистико-экономична студія Русова про Довжанську волость на Черниговщині). Громадський Друк, 1878, Дзвін. Галицько-українська збірка 1878, Молот. Галицько-українська збірка 1878.

*) Ректорат Цюріхського університету, до якого я удавався по інформації, був ласкав подати мні витяг з актів про зайняття Подолнського в сім університеті: Занесяв ся він 27. V. 1872, як звичайний слухач медицини; в рубриці попередніх студій зазначено тільки: Париз, без усяких близьших дат. Протягом 3 семестрів був він занесаний на такі курси:

В літнім семестрі 1872 р.: Topographische Anatomie, Prof. H. Meyer — Mikroskopisches Praktikum, Prof. H. Frey — Erste Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Spezielle Physiologie der Sinnesorgane, Prof. Hermann — Allgemeine Pathologie, Prof. Cloetta — Allgemeine Therapie und allgemeiner Teil der Arzneimittellehre und Rezeptierkunst mit Vorweisungen, Prof. Locher-Balber — Arbeiten im physiologischen Laboratorium, Prof. Hermann.

В зимовім семестрі 1872/3: Anatomie des Menschen, Prof. H. Meyer — Präparierübungen, Prof. H. Meyer — Zweite Hälfte der Experimentalphysiologie, Prof. Hermann — Experimentelle Pathologie, Priv. doz. Schwalbe — Praktikum der pathologischen Histologie, Prof. Eberth — Allgemeine Therapie und spezielle Heilmittellehre, Priv. doz. Goll — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Klinische Propädeutik, Prof. Biermer — Allgemeine Chirurgie, Prof. Rose.

В літнім семестрі 1873: Anatomie des Hirns und Rückenmarks, Prof. Huguënin — Spezielle pathologische Anatomie, Prof. Eberth — Demonstrationskurs mit Secirübungen, Prof. Eberth — Medizinische Klinik, Prof. Biermer — Spezielle Pathologie und Therapie, Prof. Biermer — Kurs über Syphilis, Prof. Biermer — Psychiatrische Klinik, Prof. Huguënin — Chirurgische Klinik & Poliklinik, Prof. Rose.

Про тутешню громаду маємо коротеньку звістку Бучинського, по оновіданням Подолпеського. Громада зібралась тут велика — „мабуть при-

6 серпня 1873 р. Подолпеський виїхав ся з свого університету; де він докінчував студії, не знаю: ні в віденському ні в вроцлавському університеті, котрі я запитував, його нема між слухачами. Завважу, що звістку Павлика, що Подолпеський мав подвійний докторат: філософії і медицини (Павлик III с. 106), треба очевидно розуміти так, що за докторат філософії тут поразовано кандидатський ступінь київського університета.

Як скелет будучої біографії Подолпеського, яка раніше чи пізніше має бути написана, збираю отсі дати дальших років його життя: 1875 р. він жив у Відні, де видав з Терлецьким дві свої брошури „Парова Машина“ і „Про бідність“. Літом їздив з Терлецьким до Києва з проєктом видавання часопису за границею — київські громадяне тоді свого не вирішили остаточно через несутність Драгоманова (див. вище с. 50). З Відня їздив до Балканських країв — „обіхав значну частину південної Славянщини звертаючи увагу на соціальні, а надто аграрні справи“, як висловлюється Драгоманов; був між иньшим в Чорногорі, писав про тутешні справи в Київській Телеграфі, тодішнім органі київської громади (Спомини 213 і 336).

На початку 1876 був в Вроцлаві, щоб докінчити свій докторат — 27. II відти від нього дістав листа Терлецький (вперед 18): наміряв ся там пробути до літа. 26 травня відбулась тут його докторська промоція (відомість ректорату, за котру йому тут дякую). Про переїзд Подолпеського через Львів, 7. VII н. с., мабуть до дому — Павлик II с. 52. Літом того року, мабуть у своїй лікарні він мав помічення над епідемією дизентерії у дітей, про що оновідає в своїй книзі: „Життя і здоров'я“ с. 106.

1877 рік прожив, очевидно, найбільше в Києві: сам згадує, що мало не цілий рік працював в деннім приюті для дітей робітниць в Києві (Життя с. 31) — сям приютом завідували Українки, між иньшим дуже діяльно ним займалась В. Ів. Антоновичева. З біографії батька Н-ого, писаної згаданним вище кузеном, довідуємось про пережитку Сергієм Подолпеським в тім часі сердечну драму, що закінчилась доволі нещасливою женячкою. „Закоханий безнадійно (без взаємности) в одній своячці, Сергій Андрієвич з опалу, з якоїсь „ідейної“ фікції, оженив ся з иншою, ледви знаменою йому особою, яка не підійшла йому характером, і в осени 1877 р. новоженці емігрували за кордон, та після подорожування по Швейцарії оселились в Монпельє“. „Батьки С. А-ча були противні сій несподіваній і дивній женячці. А у нього пішли діти, непорозуміння з жінкою все зростали, здорове погіршувалось, відносини з родиною (себе — батьками) обгострювались“, додає він до цього. Се одначе виявилось потім. Поки що Сергій П. сильно працював.

1877 року вийшла його велика аграрна брошура. „Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід її держати“, від іменем Липського (ст. XX 176, 16°). 1878 р. надрукована була в Женеві згадана книга: Життя і здоров'я льудей на Україні, — найбільша його праця (243 стор. 8°, на обгортці р. 1879, на титуловій сторінці 1878) — частинами надрукована також в петербурзьких журналах „Дѣло“.

Очевидно, в сім часі, коли не раніше, Подолпеський дійсно оснувавсь на стало в Монпельє, де мав невелику вілю, котру назвав потім „Українським Хутором“ (Mas de l'Ukraine) — Quartier Mont Maur, Route Monferrier (Павлик III с. 358 і 382). Сею адресою позначені його листи до Маркса, з 30 березня і 8 квітня 1880 р., подані в сім збірнику. Але він взагалі не дуже держав ся хати. В своїй книжці про „Ремесла і фабрики“, виданій в 1880 він згадує що сказав про бронзовий вік він здебільшого узяв „з торішніх лекцій G. de Mortillet в Паризькому Антропологічному Товаристві“ (с. 12). — можливо, слухав сей курс. Літом бачимо його з жінкою в Женеві (Павлик III с. 86): на початку серпня Подолпеський був у Драгоманових на селі і відти збиравсь їхати до Парижа (тамже с. 106). При кінці серпня він брав участь в лікарському конгресі в Монпельє — 25. VIII він читав тут свій доклад, надрукований потім особною брошурою: L'Etat sanitaire des populations du gouvernement de Kiew par M.

було її в тій мірі, як убувало студентів як раз южно-руським університетам". Завязано того року читальню, в якій було зовсім по-рівно

le docteur S. Podolinski — Association Française pour l'avancement des sciences, Congrès de Montpellier, 25. août 1879 (Paris, Imp. Chaix et Cie., 76 rue de Reims), — виписка з католицької париж. націон. бібл.

До цього часу належить стаття Подолинського, Sur nihilisme en Russie, надрукована ним в Reforme, 15. IX. і 15. X. 1879 — часописи цієї не удалось досі знайти, її нема ні в паризькій національній ні в ліонській міській бібліотеці, — вона звісна тільки з викликаного нею полеміки в Revue Socialiste.

В другім листі до Маркса, 8. IV. 1880, Подолинський згадує про своє здоров'я, про котре сумні відомости дійшли до Маркса: він заспокоє його, що він, як лікар, сподіється ще довго бути здатним до роботи. В сім часі він дійсно багато працює: викінчив свого працю по енергетиці (надр. в Revue Socialiste з датою: Montpellier mai 1880) — про неї очевидно йде мова в його листах до Маркса; друга загальна стаття — про Дарвінізм і соціалізм, вийшла в Revue Socialiste, ще перед тим, в ч. 3; надрукував свою книгу про становище українського пролетаріату („Ремесла й хвабрики на Україні“, 1880, ст. 148); писав публіцистичні статті — в Женевській часописі „Общее Дело“, в Revue Socialiste; є остання, подана в сім збірнику, має ту ж дату: Montpellier, mai 1880.

Літом 1880 р. знову бачимо його в Женеві (Навлик III с. 196, місяць липень). Він виступив з проектом видавання періодичного журналу, до якого взяв собі Навлика: 1 вереснем 1880 р. підписана програма цієї нової, періодичної громади ним, Драгомановим і Навликом. 27 жовтня Навлик приїхав до нього до Монпельє на роботу (Навлик III с. 243) і зіставався до другої половини квітня 1881 р. Подолинський в сім часі переживав родинну кризу, то схилювався до розходився з своєю жінкою, російською соціал-революціонеркою, від цього почував себе дуже нащасливо, і се відбивалось також „на політиці“, як показано нижче.

Похрипивши ся з жінкою зимою 1880 і р. II-й вибирав ся з нею на квітень 1881 р. до Алажіру, з тим щоб Навлик пожив з дітьми в Монпельє; відти хотів сам оден їхати до Женеви, до Галичини й Румунії, куди він задумував перенести видання журналу (Навлик III с. 385—387, 392). Убийство царя окрило смірацію рожевих надій, всі збиралась до Росії, або ближше до її границь, — II. також. Але події не оправдали сих надій, а слідом на голову Подолинського пішли одні за другою тяжкі біди: батьки, від пресією адміністрації, припинили йому присилку грошей (див. нижче), вмерли йому діти (два хлопчики, Вадим і Сергій) — він опинив ся в такій біді, що мусів просити телеграфічно у Драгоманова 100 фр. на похорон (Сномини с. 188), і кінець кінцем всієючно захворів, не винісши безвихідного становища, в якім опинив ся супроти взятих на себе обовязків. 17 січня 1882 р. його відвезено до дому божевільних в Монпельє, він пробув тут до 10 лютого, коли мати, приїхавши сюди, забрала його. Згаданий кузен ставить в винуватість його жінці, що вона „мала необережність віддати чоловіка до лікарні психіатричної лічнни, коли у нього почалося занепадення мозку, і там його до решти зломало убійче поводження з ним — поки мати, що зараз же поспішила до нього з Києва, не забрала в свою опіку“. Але, очевидно, се вже більше з сфери родинних поразок.

З Монпельє мати відвезла хорого до Парижу, і тут зісталась при нім. Наші проби роздобути якісь відомости про його хворобу з компетентних джерел досі не вдались: паризькі лічнни відмовились професійною тайною, і нам вістає ся задоволити ся звісткою його кузена, що „гострий всіхоз перейшов на прогресивний параліч“, з котрого бідолаха вже не вийшов. Літом 1884 приїздив до нього до Клямер під Парижем старий Андрій Іванович, пробув з ним кілька тижнів і вернув ся назад, зіставивши свого дружинну з хорим. Нарешті літом 1885 р. „за дозволом правительства“ С. II-ого перевезено до Києва, до матері його прийшлося уже разом доглядати і сина і чоловіка, що став сліпнути, перейшов операцію — і слідом помер в січні 1886 р. Коли помер Сергій, нам невідомо; 1888 р., уже по смерті Зібера, Др-и в своїх „Сноминах“ згадує про Подолинського ще як про живого (с. 97). Дуже бажано дістати відомости, де і у кого зберігають ся його папери, і чи живе його дружина.

Великоросів і „Малоросів“, по сотні тих і других, слухачів університету і політехники. В Галичан Бучинський і Драгоманов називають Нагірного, Джулинського, Славинського, в Українців Подолнського і Чернишова*), в Росіян Лобова, з котрим Бучинський потім приятелював. Був се, як я вище вказав, дуже гарячий час — боротьби комуністів, поміркованіших соціалістів і бакунінців. До того примішувались спеціальні російсько-українські теми: питання про українську самостійність, не тільки культурну, але й державну, і великоросійській соціал-революційний яacobінізм, про потребу єдиного фронту против єдиного ворога і відкладання національних справ „на другий день після революції“.

На жаль, поки що ми маємо тільки дуже далекі відгомони сих дебат, головне в репліках Драгоманова — пізніших і попередніх, даваних на ті вісти, які доносились до нього про сі дебати, в звязку з планами засновання російського „Впереду“ (що почав виходити з 1 серпня 1873 р.).

Сі плани й дебати захоплювали в свого орбіту віденських Українців, через часті приїзди цюрихців, особливо Подолнського, який скоро здобув собі вплив і авторитет („дуже чоловік охочий і симпатичний“, відзиваєть ся про нього зимою 1872/3 р. Бучинський): він носив ся з гадкою перенестись в Цюриху до Відня, щоб тут організувати український і навіть — всеслов'янський соціалістичний центр. І львівська та инша галицька молодіж втягалась в сі дебати — Нагірний закликав станіславців взяти участь в сих дебатах на українські національні теми і т. ин. (Буч. с. 315).

Драгоманову се не зовсім подобалось. Практичний політик, як він себе атестував — що твердо пам'ятає, по його словам, що „поперед іюля мусить бути март — вкачить і працювати треба і говорити про те, щоб март наступив, а потім і про іюль поговоримо“, — він побоювався передчасного захоплення Українців теоретичними інтересами, для котрих не бачив реального ґрунту в найближшій моменті, для якого ставив завданням культурно-літературну національну працю, за нею — боротьбу за політичну свободу (конституцію), і тільки за тим уже — розв'язання соціальних проблем. Не прихильно взагалі ставивсь до закордонської, емігрантської роботи, покладав оптимістичні надії на розвій земств, на можливості економічної й культурної роботи на ґрунті. Російська дійсність скоро мала посягти ся з них, але тоді Драгоманов не передчував її грімас, і доволі різко навіть нагаляв до „постепенности“ своїх знайомих між молодіжю — і в листах, і потім в устних дебатах в Цюриху. Але по сих замітках я вважаю все таки найкраще процитувати сі його репліки, як майже єдиний матеріал, який дозволяє судити про ті ідейні течії, в суперечці котрих зародились початки українського соціалістичного руху.

„В початку того (1873) року, ще в Італії“, — пише Драгоманов в своїй автобіографії, „я получив із Цюриха**) літографовану програму

*) Який се Чернишов (Іван? — додає Павлик), я не знаю. Може старший свояк Миколи Чернишова, одного з київської молодіжи 1870 р-х рр., який педовго, в 1880 р. був на медицині в Берні, і потім записав своє імя педовгою, але цінною роботою в українській соціології (ум. 1888 р.).

**) Від Подолнського — див. Спомини с. 186.

„Вперед“, а літом, по дорозі у Росію прожив місяця 1 1/2, у Цюріху, де найшов немало своїх кийвських знайомих, бувших студентів, більшою або меншою звязаних з редакцією „Вперед“. Цюріхські Росіяне розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Alliance Socialiste, і на лаврієтів, котрих ідеї були схожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюріху відеталими і навіть кийвські знакомі запевняли мене, що в Росії, за той час як мене не було (2 1/2 року!) всіла повстали робітницька партія, як європейські. Інші говорили, що мужицтво, від голодних тоді самарців, готово до повстання. Впрочім один кийвлянин, дуже близький до редакції „Вперед“, *) раз признався мені в дружній розмові, що такі переконаний, що „перша справа у Росії буде справа конституції, а що те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і останется“. На мій запит, чому ж він того не каже на зборах у Лаврова і чому в „Вперед“ говорить лише? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодь відпаде від „Вперед“, ніхто не захоче ні писати в ній, ні перевозити його, а з „лібералів“ партії дійства не зложити. Розуміється, що мені усе те не подобалося, рівно як і відношення „Вперед“ до української справи. **)

Під безпосереднім враженням „цюріхської програми“ Драгоманів писав Бучинському, в січні 1873 р.: „Прочитавши Герценові мемуари, поймете, чому мене не дуже то порадувала звістка про Вперед і Лаврова. З еміграції її її плодів ніколи багато проку не було. Виключаю Герцена, бо на те він був талант незвичайний, да й той мав успіх тільки 3—4 годи, поки був його час... І „еміграції горні вершини“, як зве Герцен (т. є. такі люде як Ледрю Роллен, самі Кошут і Мацціні), зараз становляться „стовпниками“, а „низ“ часто падають до крадіжкы і шпіонства, коли не ожесточеного самодурства, як Нечасв і Ко і варварства + узколюбіє, котре також противне чоловікови свободному у парижській комуні, як і у канцельських „бігунах“ і еконцах. Лавров не Нечасв і не Ельциди. Л. чоловік чесний, знаючий, позитивний, але він мало заявив політического і публіцистического таланту. Та й час не той, щоб еміграційна література могла що зробити у Росії...

„Кажучи по совісти, печать у Росії, особливо журнали, як „В. Евр.“ і „Бесѣда“ та переводчики книг заграничної літератури роблять возможне діло — хай тільки публіка переварить у животі те, що її дають. Одна тільки часть науки стіснена дуже у Росії — це та частина культури, що дотикається релігії, та ще замітний намір урізувати соціалістичну літературу... Книжки ж естествоно-научні, як Дарвін і т. д., як би не шла у розріз з біблією, — ідуть без перенони у переводі. Самого Маркса Das Kapital переведен, — хоть цензура і воює в соціалізом у журналах. У загалі не тільки цензура, але і самі наші соціалісти не знають, як їм бути з соціалізом у нас, бо у Росії, як

*) Очевидно С. Подоліський.

**) „Розібрані мною в Ист. II. и Великор. демокр.“, додає Драгоманов; рапійший виступ -- в статі „Малоруський інтернаціоналізм“, подавій в сій книзі.

у землі більш сільській ніж городській, соціалізм реальний мусить бути не похожий на парижський. *)

„Обернемось до „народностей“. Тут, правда, ведеться катковщина, але тепер як мокро горить, так що вона скоріш поможе повному і коначному фіаско централізму, ніж пошкодить вопросу народностей і децентралізації у Росії. Не гляючи на катковщину, нема місяця, щоб не прибавлялось лишнього журналу польського, латинського, грузинського, армянського, а тепер зявивсь у самому Петербургу і татарський журнал, і ці усі красві журнали допоможуть більш ділу народностей, ніж усякий Цюрих, бо перше діло усяким народностям підняти самим себе і свої сили і стати на свої ноги.

„Так бачите, по усім питаннем російським потрібна тепер наука і детальна критика дома, а не загальні фрази з Цюриха. А особливо це потрібно нам, Україні. Що нам скажуть у Цюриху? Великоруси тамонні не знають зовсім, що ми таке, — та й своїх я знаю добре. Превозгласять нам права на самостайність. На яку самостайність? Звісно, яку! Зараз цюрихці почнуть шукати приміру коло себе і укажуть на Венгрію, Чехію і т. д., а цюрихські Українці пагадують про переяславський трактат, котрого вони такке мало читали, як Поляки знамениту конституцію 3 маю. Але, будьте ласкаві, приберіть мені „історичні права“ для усієї землі нашого народу од Дону, Кубани, Харьковщини, що завше були у Московщині, до Чорниг і Полтавщини, т. е. Гетьманщини, — до Кієво-Волини і Подолії, присоєдиненої од Польщі у 1793, до Холмщини і Подлясії — і доси части Царства Польського, і підведіть усі ліберальні ідеї наших українофілів під переяславський трактат з козаками (а не з посольством) і під конституцію Січи Запорожської! Ясно, що тут треба пошукати якоїсь другої мірки, а тільки не Rechtskontinuität і не корони св. Штефана, св. Вацлава і т. д. казенних аршинів.

„Скоріш усього тут би підійшла мірка швейцарська, а ще скоріш американська. Та „царство небесне нудиться“, — а не печеться зразу заграничними прокламаціями. Швидче воно спечеться для нас у земських собраніях у Росії, ніж у типографіях у Цюриху. Додаймо, що основне діло наше, соціальне, т. е. мужицьке, зроблено вже у 1861—64 рр. так, як тепер вже не перемінно. А у западній Україні сам уряд мусить на цьому полю бути українофільським. Наше діло — вести начате урядом діло дальше: банками, **) асоціаціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішиться колісь у земських соборах усієї Росії. А головне наше діло — культурне і літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть на нашу мову, та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматки, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидити посилавши

*) Драгоманов хотів написати: французський, але зачеркнув і написав: парижський.

**) Очевидно, для селян і робітників.

попелом главу, у політику не лізти і прокламацій не писати. Для того моя рада — бути на сторожі з Цюрихом. Люди вони гарні, — та і той ведмідь, що голову розбив пустинником, думаючи муху зогпати, був чоловік добрий". (Буч. 259—262.)

Місяць пізніше, з приводу жалів Бучинського на теорії Лобова і цюрихських комуністів, Драгоманов, радячи йому обличити „австрійську одсталість“ і більш спокійно й об'єктивно ставитись до соціалістичних теорій („так чи сяк, а Славяне мужики, пролетаріят, так їм дещо з соціалізму згодилось би“), заразом висловляв свої власні думки з приводу цюрихського комунізму — котрі я подаю, проминаючи різні дігресії: „Коли у вас я бачу австрійську одсталість, то у наших соціалістів на парижській манер бачу теж одсталість свого роду, бо соціалізм 30—40-их років побив ще Прудон. Окрім того я вже писав вам, що французький соціалізм городський не зовсім годиться для сільської землі як Росія — бо вже і у самій Франції піднімається шар сільсько-демократичний, котрий якоєсь по своєму переставить усе питання демократичне. А до того ростуща соціальна наука і розум самих городських класів наказує на другі способи розв'язання соціального питання, ніж парижська коммюна. Та й коммюна ця була на $\frac{1}{3}$ од малости кіслороду при Нанол., а на $\frac{1}{3}$ од Трою і Ко. І наші російські демократи робляться соціалістами, а з соціалістів комуністами, а то і печасницями, теж од малости кіслороду при III отдѣл., — та ще од однієї курьозної причини. Попівсько-панська реакція послідніх часів з своїм класцизмом одігнали молодіж од фізіологічних факультетів — од того живі сили з молодіжи ідуть найбільш у природно-научний факультет, та у медици. Там хоть не забивають голов, — хоть і не дуже розвивають. І от молоді химики, медики і т. д. починають трактувати соціальний вопрос, — або ще й технологи, агрономи і т. д., котрі вже і своїх діл не звикли досліджувати науковом методом, бо їхні науки не чисті, а прикладні. Ну і звісно: „біда коль сапоги начнет тачать шпрожик“, як каже Крилов. Скорость руського ума і адміністративні інстинкти Велико-русів кінчають біду. А до того додаю, що й справді у Бел. Руск еманципація крестян не блистательно пішла, та ще і фабричний пролетаріят так єсть, — от і думають про коммуну, коли у краю, де ще і досі $\frac{1}{3}$ часть землі у одній Евр. Росії не поділена, т. е. і досі власність держави, — можна видумати свої власні варіації соціалізму“. (Буч. 282—3.)

З сих Драгоманівських реплік, за браком иншого матеріялу, приходять ся впробляти собі понятє про те, в яким напрямі йшли дебати на імпровізованій українсько-російській соціалістичній конференції в Цюриху літом 1873 р. Вопа безсумпіву мала велике значінне в розвою соціалістичної і політичної української думки. і тому я постаравсь згромадити з приступного мнї в сїй хвилі матеріялу все, що може купити на пеї світло. Ліве крило з українського боку в нїм займав Подоліпський з кївськими одиодумцями: не вважаючи на весь свій маркенизм він сильно забрав в бік „буитарства“, по термінології Драгоманова, або с-ровства, кажучи по теперішньому, являючись свого роду українським „соц.-революціонером маркенистом“: таким ми побачимо

його слідом в його закордонній роботі. Зібера ми знаємо по його працям як чистого марксиста — чи був у нього теж нахил в соціал-революційний бік, про це поки що нічого не можемо сказати. Драгоманов стояв на позиції „радикальний“, посередній між соціалістичною і ліберально-радикальною (він тому протегував сей термін „радикальний“, як побачимо) — при тім з зараскою більш інтернаціональною. З цюріхських Галичан одні держались більш національного чи навіть націоналістичного напружу — таким Драгоманов називав С. Сливинського), інші поступовішого — з них у Драгоманова на довго потім вістались симпатії до В. Нагірного, як „цюріханщина“ і чоловіка „свого“, вже й після того як той по поверті до Львова став дуже близько до шародовенського центру.

На самого Драгоманова, — хоч у своїй біографічній записці (писаній 1883 р.) він обстоював своє *practerea senso*, як ми бачили, — ся цюріхська конференція зробила, очевидно, сильно вражіння. Я думаю, що від неї у нього починається ся нахил до існовідання соціалізму, до котрого він перед тим ставив ся доволі індіферентно (як до справи „іюльської, а не мартівської“), і різне підчеркування необхідности політичного радикалізму, з котрим ми стрінемося зараз, — замість попередньої резірації з політичної роботи, доки не буде підведений під неї культурно-національний апарат (пор. вище с. 25). Він закидає, або в кождім разі — значно зменьшує свій скептицизм що до закордонної роботи, сам безпосередно по цюріхській конференції займає ся плянами закордонного українсько-російського орґану — зовдує для нього ґрунт у Відні, *) і потім бентежить київську громаду своїм радикалізмом.

Але найбільш захоплений соціал-революційним рухом, пастроюми, плянами був таки С. Подолинський. Він поєсив з плянами орґанізації соціалістичного українського видавництва, на вірець „Впереду“, завязував звязки, замовляв роботу — казав самому Драгоманову, котрого тоді ледве знав, писати „панегірик Шевченку“ на цюріхські вечірники (ще перед конференцією). **) Давав під працю гроші, аванси (що правда, про се маємо тільки глухі згадки, ***) але ся роль його — фінансувателя всього перед-жєневського закордонного соціалістичного руху, — та й жєневського теж в значній мірі, — не підлягає сумніву). Взагалі

*) В автобіографії він пише: „Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє видання на російській і українській мовах“ (с. 361). Ся фраза виглядає досить дивно, бо перед тим про такі пляни Драгоманов нічого не говорить, і хоч у листах до Вучинського він згадував про свій замір осістись на рік — два у Відні, хочби попрощавшись з київським університетом за для сього (див. вище с. 5), — але нічим не виявляв тоді заміру пуститись в закордонну політику.

**) „Якось мені дивно було писати панегірик Шевченку по заказу Серг. Подолинського“ — лист з 7. V. 1873, Спомини с. 37. Статя ся, „дуже обкусана цензурою редактора“, вийшла потім в „Недєля“ 1874 р.

***) Напр. в однім пізнійшій листі (1884 р. до Франка, с. 58) Драгоманов, вгадуючи про грошові жертви Українців на роботу в Галиччині, писав: „Навіть коли не рахувати того, що видав Подолинський — потому що він буцім то дуже багатий (це не такто було!).“ Я думаю, що се головно належить до років перед-жєневських. Пор. вище (с. 18) звістку його кузена про роздавання Сергієм Подолинським грошей (при всій тенденційности оновідання мабуть фактично вірну).

супроти більш здержливо і скептично настроєного Д-ва II-й виявляв великий оптимизм і що до закордонних людей і що до соціал-революційних перспектив, і кінець кінцем своїм оптимизмом, своєю енергією помітно потягав з собою і найбільших скептиків. Широкі плани соціалістичної акції в слов'янських розмірах, соціалістичної федерації в дуєі „слов'янської секції Інтернаціоналу“ Бакуїна, які послились перед ним, вабили й Драгоманова, і він сам, може не постерігаючи, ставав їх прихильником.

В своїх Споминах, згадуючи тодішній план Подоліського — заснувати у Відні слов'янський соціалістичний осередок („славянську читальню“*), і жалуючи, що тодішні Українці не пішли слідами сербських радикалів, Светозара Марковича і його товаришів (що вміли, по гадці Д-ва, самостійно перетворити ідеї Герцена, Чернишевського, Бакуїна, учениками котрих були, приложити їх до обставин своєї власної землі і виробити оригінальну політичну філософію, в котрій доєднать органічно зліято космополітично-прогресивні тенденції з національними змаганням Сербів), Др-в писав: „С. Подоліський хоч був „впередчик“, але при тому був занадто Українець, щоб не симпатизувати таким пробам локалізації інтернаціонального соціалізму. Окрім того були в Цюріху деякі інші Росіяне, між ними й квієлине, котрі ближче стояли до „бакуїстів“, ніж до „лавристів“, і через те почасти й поділяли традиційний панславизм Бакуїна. Ось на якому ґрунті оснєвувались цюрихсько-українські плани впорядкування слов'янської взаємності у Відні“ (Спом. 219).

Се писалось уже по всіх розмарованнях і крахах, які впади на Подоліського та його плани, і не вважаючи на всі гіркі осадки, які зістались від них у Драгоманова (див. нижче), — в сих словах виразно звучить відгомін тих чарів ентузіазму весни українського соціалізму, — втіленням котрого був С. Подоліський.

З Цюріху Драгоманови і Подоліський виїхали разом на Монахів і Відень. Подоліський їхав одначе єнішійше, бо віз в секреті великий транспорт впередівської літератури, щоб переправити її на Україну, тому розлучив ся з Драгомановим у Відні (Спом. 185). Драгоманови зістались у Відні тріхи довше. Там відбувалась тоді світова вистава, де Драгоманов знаходив собі багато інтересного з сфери української і взагалі слов'янської етнографії й культури (на нього особливо сильне вражіння зробила етнографічна колекція з Угорської України, взірці народної орнаментики — „я такого богацтва не бачив ні перше ні послі“ записує він у своїх „Споминах“. А за кілька днів перед виїздом, в початках серпня, вернув до Відня оден з найцікавійших і найкрайших представників тодішньої молоді Галичини Остап Терлецький, з котрим Драгоманови зараз же познайомились — і просто залюбились у ніж: „Він пам неказанно подобавсь, і коли б можна було судити по ньому об тім прогресі, котрий зробила Січ з часу першого нашого пробутку

*) Про се писав Вучицький з Відня 22. IV 1873, ще до Флоренції: „Дуже цюрихські (Подоліський Сергій) клопочуть ся оснєванням слав'янської читальні у Відні, а це можуть чи не хотять є перенески єнізнати, як дуже сєму противні тутешні „услов'я“ (Спомини с. 205).

в 1871 р., то прогрес той був би дивний. О. Т. то був цілком Європейець по своїй науці і ідеям.“ *)

Я не буду сипитись ширше на біографії цього чоловіка, якій тут входить в круг мого огляду. Завдяки пок. Франкови, близькому приятелю Остапа, ми маємо таку гарну студію про сю прекрасну людину, як рідко про кого з діячів тої доби. **) Я нагадаю тут тільки, що він був членом згаданої вище етаниславівської громади, приблизно однолітком Вол. Навроцького і С. Подолницького. Скопчивши в 1872 р. львівський університет по філософичному факультету, він по рекомендації свого професора, історика Цайсберга (який зі Львова перейшов до віденського університету), дістав місце урядника при університетській бібліотеці в Відні й перейшов туди, в надії докінчити свої історичні студії під проводом свого професора і приготувитись до академічної діяльності. Предметом спеціальних студій він вибрав намітну Галицькій Русі Йосифинську добу і зібрав матеріали для дисертації, цестячи в собі надію стати — першим властиво — істориком Галицької України, поки весняні революційні українські бурі не розвіяли сих мрій. ***)

Але не стільки ці наукові інтереси Терлецького, скільки суголосність поглядів на галицькі справи зробила таке сильне вражіння на Драгоманова. Терлецький перебував в своїй гімназійній громаді ентузіазм національного українського руху в Галичині, болючо відчув перші неудачі і з гірким розчаруванням дививсь на тяжкі й апемичні потуги галицької політики. Його так само як і Драгоманова вражала галицька тіснозорість, безпринциповість, плазування перед офіційною австрійською політикою і клерикалізмом і глибока байдужість до всього, що виходило за тісні рамці галицької буденщини, — до великого соціального й інтелектуального руху, який розвив ся в тодішній Європі. Подібно як Драгоманов, він був проповідником „європеїзації“ українського життя — в тім напрямі він якраз виступив у „Січ“ весною 1873 р., з приводу питання про перетворення товариства „з забавного на наукове“, і в своїй промові (котру пок. Франко опублікував з його посмертних па-

*) Спомини с. 115.

**) „Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали“. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. 50, 1902; доповненням служать „Пять листів Остапа Терлецького“, надруковані Франком в „Альманасу Січ“, 1908. В тійже 50 книжці Записок замітки Павлика до моєї посмертної замітки про Терлецького, надрукованої в 48 т. Записок, — спеціально про відносини його до Драгоманова.

***) „Був би й я ученим, давав би що року по науковій роботі; та Драгоманову хотіло ся зробити з мене політика, а який з мене політик“ — так говорив покійний мій. Коли я згадав ці слова в своїй посмертній згадці, пок. Павлик, вірний сторож пам'яті свого славного учителя, добачив тут докір йому, котрого ні Терлецький ні я не мали на гадці, і виступив з довгою апольфією, з котрої я, за порадою з пок. Франком, вибрав те небогате конкретно, що в ній було про відносини Терлецького до Драгоманова і надрукував в тійже книжці: виривки з листів Терлецького, які свідчили про його велику пошану до Драгоманова, і вяснення Павлика, що Драгоманов не мав нічого спільного з тою компанією, яка поручила Терлецькому до друку віденські брошюри — павляки Драгоманов якраз радив йому способитись до катедри української мови і літератури в Чернівцях (виривки з листів першої пол. 1875 р.) На жаль, в цілості листування Терлецького з Драгомановим, котре мав під рукамп, Павлик не надрукував, а се було б далеко цінніше.

перів) зідливо іронізував з галицької молодіжи, що вона „виплекана на твердих основах галицько-руської моральности, не потребує ані європейського образования, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін чи Гекель зреформували всі галузи природничих наук, що якийсь Сєккї допорував ся до критичної аналізи соція, що якийсь Штраве змінив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціялістів пруть ся на всіх кінцях Європи до радикальної переміни всіх відносин людського життя, і що все те не лиші то завтра муєть відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини? Аджеж ті справи ще і не зовсім рішені, а сеюж від руської молодіжи годі вимагати — так каже наша опозиція — щоб вона свої сили тратила на дослідження таких маловажних річей, щоб вона, загалом кажучи, при помочі науки сама самостійно добувалаась до жерела знання і правди. Се може неморально, може нездорово, а на кожний спосіб потребує багато роботи. А руська молодіж живе на світі не для роботи, а для відпочинку.“ *)

От на ґрунті таких поглядів склалось у Драгоманова шире порозуміння з його повия галицьким приятелем, зацікавлений і відпорний союз против львівських народоцевських проводирів, котрих вони оба вважали „колодою“ галицького життя, та редакційного гуртка відновленої „Правди“, на котру у них обох позбіралося різні гравачина. Терлецький скаржив ся, що редакція затримує його інформаційну статю про штунду, з клерикальних мотивів, і Драгоманов обіцяв зайнятись у Львові сею справою.

У Львові Драгоманов зіхав ся з Бучинським, котрий ще весною виробив план систематичного розроблення головних питань галицької політики, з тим щоб в міру виготовлення такі статі друкували ся в „Правді“ і в сумі послужили підставою „політичної програми Галичини“. Віп рахував при тім головню на свого ставиславського товариша Володимира Навроцького, другого визначного представника Молодої Галичини, котрого намічувано в головні редактори „Правди“, але галицька адміністрація благорозумно забрала його зі Львова і навіть взагалі з Української Галичини, післівши на посаду до Рашева (в осєви 1872 р.). **) Без нього всі переговори Драгоманова і Бучинського з львівськими народоцевськими потаблицями не мали ніякого успіху; вони збували пічим домагаєня, щоб „Просвіта“ і „Правда“ еманципувались від клерикалізму, служили популяризації позитивного знання, і т. д. Лишалось положити падію на нову, будучу інституцію, котра сама тоді виринула: якраз привезено з Полтави український капітал для заснованя товариства ім. Шевченка, і з участю Драгоманова і Бучинського відбулись перші організаційні наради в справі сеї нової інституції. Драгоманов

*) Др. О. Терлецький, ст. 20. Свою критику народоцевства Терлецький розвинув потім в статях: „Галицько-руський парід і галицько-руські пародовці“, 1874 (передруковані по його смерті під заголовком: „Москвофіли і пародовці в 1870-х роках“).

**) Біографія його, написана Ост. Терлецьким, видрукована в I т. „Творів В. Навроцького.“ Я не буду ширше спиятись па діяльности сього чоловіка, бо вона слабше звязана з історією руху.

з українським висланцем настоювали на тім, щоб їй надано переважно літературно-наукові завдання (перед усім дослід народнього життя України), організаційно забезпечено всеукраїнський характер — щоб Українці російські могли мати безпосередню участь в Товаристві, приступ до нього відкрито як найширше, і адміністрацію поставлено в можливо більшу залежність від опії членів. В сім напрямі вироблено проект статуту — котрий одначе по відділі Драгоманова львівські народовці цілком змінили, зробивши з товариства найбільш броніровану народовецьку інституцію. Се стало потім одним з предметів невпинних жалів Драгоманова на народовців, і аж двадцять літ пізніше мні довелось справляти Товариство на ті дороги, які мались на увазі його фундаторами.

Але ставлячись так відносно до всяких ліберальних аспірацій Українців, львівські народовці, на велике здивованне Драгоманове, дуже прихильно снюглядали на російську еміграційну літературу. Подолинський, приїхавши до Львова кількома днями перед Драгомановим, щедрою рукою роздав тут останні винуски „Вперед“, просив помочи в транспортуванні його до Росії — і тут до сеї справи поставились симпатично. Польські часописи також з великою похвалою відзивались про російських соціал-революціонерів, як „єдиних чесних Москалів“. Се давало об'ясненне такого несподіваного радикалізму Галичан. „Против Москалів і соціалізм добрий“, а за Галичану не боялись. „Нає що то обходить, до наших соціалізм не пристане, бо в нає соціальної kwestії нема“, говорив Драгоманову Сущкевич — не передчуваючи всеї пізнійшої, зовсім недалекої народовецької кампанії против соціалізму.*)

З початком семестру Драгоманов був нарендті в Києві і після трьохлітнього закордонного побуту, завершеного вражіннями останніх місяців, повним очима розглядав ся в тутешнім житю. Як раз повним ходом шшла та літературно-наукова українська машина, про котру він мріяв виїздячи за кордон; виновнювались чергові національні завдання: обробленне і виданне памяток народнього письменства і мови, словаря, історії мови, літератури, життя соціально-економічного і політичного. Старша братія і молодші покоління сидли над сею роботою. Том за томом ладились „Труди етнографічної експедиції“ — корпус української етнографії. Підготовлено перший том корпусу історичних пісень. В Києві відкрито проектованій відділ російського географічного товариства, який пляново новів студії над народнім житем. На будучий рік мав у Києві зібратись археологічний конгресс, і українські наукові сили ладились дати перед світом генеральний перегляд всього зробленого на полі українознавства.

Драгоманов з головою кинувсь у сю роботу, котрої велика частина снала на нього (коментар до „Історичних Пісень“, корпус легенд, ряд рефератів по порівняній літературі — не кажучи про університетську роботу, публіцистичні статі, популярну літературу, і т. д.). Але вона вже не вдоволяла його. В тій програмі, котру він два роки перед тим розвивав перед молодими Галичанами, — об'єднання всіх, без різниць напрямів, на найближшій літературно-науковій роботі (вище с. 12), йому

*) Спомини с. 189—190.

почала відчуватись фальш. Аполітизм і соціальний індиферентизм української громади починав його нудити.

В його автобіографічній записці знаходимо з цього приводу кілька цікавих рядків, які я позволю собі навести: „У Києві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно пововідкритого Юго-зап. Отд. Геогр. Общества. Молоді, студенти збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалося мені у київських українофілів чимало чого. Вперше, уступчивість офіційному світу і залицання до консервативних кругів, а в молодіжці навіть ворожнеча до „радикалів“, як тоді звали соціалістів. За тим — велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На моє диво (?), студенти українського кружка, навіть більше спосібні й учені, не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть нижче російських радикалів, що теж неспосібні були черпати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля, Маркса, Ласалю і т. д., хоть у російських перекладах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по мосму, найбільша частина національних відзнак України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. була більше звязана із Західньою Європою і хоть із задержками, та все таки йшла в купі з Зах. Європою в суцільному і культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти перекопав мене, що власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частини національних варіанцій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, і що тепер усяка наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті“ (с. 382).

Сі ідеї Драгоманов, як сам каже, прикладав головню до літературно-наукових питань, намагаючи на потребу порівняного методу в літературних та історичних студіях, котрими головню був зайнятий, а до політичних питань (чи „політичної агітації“, як він висловлюється) „вмешувався мало, будучи зайнятий ученою працею і справами галицькими“, — поки події не вибили його з цієї ученої колії. Однак „при зустрічах із молодіжню „радикального“ і українського напрямку я завжди говорив, що не розумію їх розділу, бо по обставинам України, тут плохий той українофіл, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став українцем“. Се перша, менш виразна, як бачимо, редакція його пізнішого славного афорізму про обовязковий соціалізм для кожного Українця, як логічний вислід з реальних умов українського життя.

По інтерпретації самого Драгоманова „радикалізм“ в тодішнім київським обиході майже відповідав „соціалізму“, але Драгоманов і інші, може не без успіху, користувались тим терміном, як більш широким і плястичним, ніж „громадівство-соціалізм“, котре він поставив в обовязок українству кілька літ пізніше.

Все енергійніше настоював він на тім, що українство повинно дифераціюватись по прикметам соціальним і політичним і не повинно теріти серед себе елементів реакційних або чим небудь звязаних

з екенльоатацією трудового пароду. З устних оповідань „старогромадян“ знаю те збегтеженне і невдоволенне, котре викликали різкі виступи Драгоманова в справі „чистки“ української громади від таких елементів.

Факти дійсно вказували на пеминучість розділу правих і лівих. Одним з перних діл Драгоманова по повороті на Україну була організація маніфестації протесту против галицького консерватизму, втіленням котрого в очах Драгоманова був тодішній „батько Русси“ о. Степан Качала. Ся декларація*), яка проголошувала обовязковими для українства „у питаннях політичних і соціяльних основи свободи і народоправства, а у питаннях культурних — свободи розуму“, була підписана 31 кнївськими громадянами — найбільшими йменнями. „Правда“ надруковала її тогож року, з редакційною приміткою: при всіх застереженнях вона теж являлась за лібералізм і постуновість — против ультрамонтанства. Але в відповідь на се насніло зараз же нове соборне посланіє, „Українців лівобережних“, котре доволі різко відмежовувалось від попередньої декларації „правобічної України“ (як назвала кнївську декларацію редакція „Правди“). В імя національної солідарности вона брала в оборону від нетолеранції кнївських радикалів не тільки редакцію „Правди“, але й декларацію Качали („Політика Русинів“), котра послужила безпосередньою притокою до кнївського виступу**). Єдиний національний фронт Великої України розривавсь самим очевидним способом і даремно було пробувати ігнорувати се. Коли одні, невдоволені космополітичною і всеросійською закраскою радикальних течій все більше відступали на позиції уєдиненого українства, радикальні течії все тіснійше сплітались з російським соціал-революційним рухом***). Тому, певважаючи на всі одхрещування від сеї солідарности українських націоналістів, гасло соціалізму все тіснійше спліталось з українством всіми, хто хотів йому доїхати. І хоч серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко близші до соціал-революційного руху, ніж Д-в, але сей поворот кнївська громада ставила потім на рахунок Драгоманова і тих розмов, які він повів по повороті з закордону, доказуючи пеминучість для Українців „іти шляхом соціяль-

*) Повторена в „Споминах“ с. 206.

**) Правда 1874 кн. 3.

***) В своїх „Споминах“ Драгоманов зазначає такі групи серед сучасної української молодіжи. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філософського факультету, звав ся „словарниками“, за свою фінансовану громадою роботу коло українського словаря (кінець кінцем, після піввікової колективної роботи обробленого до друку Грінченком). Другий, більший, з інших факультетів, звався чомусь „общинною“ і займав середню позицію між пацістализмом „словарників“ і соціалізмом „радикалів“. „Общинники стояли якось по середині між археологією і лексикографією словарників і соціальною економією радикалів і при тому не вглублялись ні в одну ні в другу.“ Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники те більше); вони звали звичайно радикалів „поперечниками“, — мовляв діаметрально-противні. Тут було чимало кружкового антагонізму, досить несвідомого, який здибаєть ся скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й шівелаторства рос. радикалів, „та була й велика доля необразованности, нерозуміння соціяльних справ — нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм“ (с. 218).

ного прямування і приєднати до українства людей соціалістичного напрямку*), — та з того виводила всі нізійші біди, які на українство впали.

Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно винув'блюючи маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, поїхнув їх до нових „засобів боротьби“. Галицькі москвофіли приєдналися тут непомалу своїми інформаціями про закордонні, цоріхсько-віденські звязки між українською молодіжю і соціалістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, головного москвофільського органу, В. Пшонанський, прийнявши на археологічний конгрес, своїми інсинуаціями, надрукованими в „Кієвлянині“ дав до того привід. Масові арести соціалістів, які пішли тоді в Росії, вхопили деякого з Українців і дали нагоду „кієвлянинцям“ принести сюди українство взагалі. Зібер і Драгоманов стали головними предметами агітації, як провідники українського соціалізму. Драгоманов пристібнений був до цього, як бачимо, досить безнідетавно; він каже, що з його вступної лекції слово соціологія було перекручено на соціалізм, і з того виростало обвинувачення, що він читає свої унів. курси в соціалістичному напрямі, а до цього прикиплено друге, що менш заслужене, — що в своїх статях і працях, особливо заграничних, Драгоманов проповідує культурний і політичний сепаратизм Українців від Великої Росії (навіяки, як бачили ми почасти і з наведеного, Драгоманов виступав як раз завзятим уніоністом, стягаючи тим навіть закиди деяких київських Українців, більш рішучих і послідовних в обґрунтуванні самостійності українства). Весь сей „матеріал“ вкінці був в повній мірі використаний Юзефовичем для інсинуацій в урядових кругах, і се привело до призначення, в осени 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і вивчення способів боротьби з ним — яка кінець кінцем привела до указу 1876 р.

Але поки вся ця робота принесла свої овочі й вопп зробили свій неіхологічний вплив в українських та українофільських кругах, соціалістичні пастрої тут дійсно наростали, себто захоплювали певну частину їх. Свою роллю в сій процесі Драгоманов охарактеризував сам вище наведеними словами. Ми побачимо й далі ще, що в своїх відносинах до соціалізму він на переставав бути витриманим поступовцем, трактуючи його скорше як обов'язковий для Українця світогляд, а не програму акції. Дуже інтересно було знати що небудь про позицію Зібера — але поки що я не маю для цього нічого. Вістають ся деякі натяки що до молодших, в центрі котрих фігурує Подолицький.

*) Так характеризує погляди „політиків“ олен з стовпів київської громади П. Р. Житецький в своїм репреспективній огляді її життя (в промові на Шевченківських роковинах). „Не легко розібратись, хто кого і до чого приєднав“, заважає він, „тільки ж появи сі у нашому життю почали вишкати з другої половини 1873 р., коли повернув ся Драгоманов із за кордону і почав здійснювати в товаристві питання соціального характеру.“ Відгомони того, мовляв, пішли по газетах, утворили для Українців репутацію „дуалістів“, „що в одній кешені носять писання батька Тараса, а в другій Маркса“, і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони „К. Телеграфа“, закриття київського відділу географічного товариства і указу 18 травня 1876 р. — Записки П. т. Шевченка, 116 с. 184.

в екенялоатацією трудового народу. З устних оповідань „старогородяни“ знаю те збентеження і невдоволення, котре викликали різкі виступи Драгоманова в справі „четки“ української громади від таких елементів.

Факти дійсно вказували на неминучість розділу правих і лівих. Одним з перших дія Драгоманова по повероті на Україну була організація маніфестації протесту против галицького консерватизму, втіленням котрого в очах Драгоманова був тодішній „батько Русси“ о. Степан Качала. Ця декларація*), яка проголошувала обовязковими для українства „у питаннях політичних і соціяльних основи свободи і народонавства, а у питаннях культурних — свободи розуму“, була підписана 31 київськими громадянами — найбільшими йменнями. „Правда“ надрукувала її тогож року, в редакційноє приміткою: при всіх застереженнях вона теж являлась ва лібералізм і поступовість — против ультрамонтанства. Але в відповідь на се нашіло зараз же нове соборне посланіє, „Українців лівобережних“, котре доволі різко відмежовувалось від попередньої декларації „правобічної України“ (як назвала київську декларацію редакція „Правди“). В імя національної солідарности вона брала в оборону від нетолеранції київських радикалів не тільки редакцію „Правди“, але й декларацію Качали („Політика Русинів“), котра послужила безпосередньою причиною до київського виступу**). Єдиний національний фронт Великої України розривавсь самим очевидним способом і даремно було пробувати ігнорувати се. Коли одні, невдоволені космополітичною і всеросійською закраскою радикальних течій все більше відступали на позиції єдиненого українства, радикальні течії все тісніше сплітались з російським соціал-революційним рухом***). Тому, певважаючи на всі одхрещування від сеї солідарности українських націоналістів, гасло соціялізму все тісніше спліталось з українством всіми, хто хотів йому доїхати. І хоч серед тодішнього українського громадянства були елементи, без сумніву, далеко ближші до соціал-революційного руху, ніж Д-в, але сеї поворот київська громада ставила потім на рахунок Драгоманова і тих розмов, які він повів по повероті з закордону, доказуючи неминучість для Українців „іти шляхом соціяль-

*) Повторена в „Споминах“ с. 206.

***) Правда 1874 кн. 3.

***) В своїх „Споминах“ Драгоманов зазначає такі групи серед сучасної української молодіжи. Гурток, зложений найбільше з студентів історично-філологічного факультету, звав ся „словарниками“, за свою фінансовану громадою роботу коло українського словаря (кінець кінцем, після піввікової колективної роботи обробленої до друку Грінченком). Другий, більший, з вищих факультетів, звався чомусь „общиною“ і займав середню позицію між націоналізмом „словарників“ і соціялізмом „радикалів“. „Общинники стояли якось по середній між археологією і лексикографією словарників і соціяльною економією радикалів і при тому не вглублялись ні в одну ні в другу.“ Проти радикалів вони були досить ворожо настроєні (а словарники те більше); вони звали звичайно радикалів „коперечниками“, — мовляв діаметрально-противні. Тут було чимало кружкового антагонізму, досить несвідомого, який здибаєть ся скрізь між студентськими кружками, — була й резонна доля реакції проти доктринерства й шівелаторства рос. радикалів, „та була й велика доля необразованности, нерозуміння соціяльних справ — нерозуміння, котре теж змагалось виробити й собі своє доктринерство, свій фанатизм“ (с. 218).

ного прямування і предвати до українства людей соціалістичного напрямку*), — та з того виводила всі пізніші біди, які на українство впали.

Археологічний зїзд 1874 р., що дійсно вишав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздразнивши ним його ворогів, поїхнув їх до нових „засобів боротьби“. Галицькі москвофіли приєдужились тут непомалу своїми інформаціями про закордонні, цоріхсько-віденські звязки між українською молодіжю і соціалістичним рухом; по словам Драгоманова, редактор галицького „Слова“, головного москвофільського органу, В. Плотанський, прийхавши на археологічний конгрес, своїми інсинуаціями, надрукованими в „Кієвлянинах“ дав до того привід. Масові арести соціалістів, які пішли тоді в Росії, вхопили декого з Українців і дали нагоду „кієвлянинам“ прихити сюди українство взагалі. Зібер і Драгоманов стали головними предметами агітації, як провідники українського соціалізму. Драгоманов приєдблений був до цього, як бачимо, досить безпідставно; він каже, що з його ветуної лекції слово соціологія було перекручено на соціалізм, і з того вироєло обвинувачення, що він читає свої унів. курси в соціалістичному напрямі, а до цього прикинено друге, що менш заслужене, — що в своїх статях і працях, особливо заграничних, Драгоманов проповідує культурний і політичний сепаратизм Українців від Великої Росії (навпаки, як бачили ми почасти і з наведеного, Драгоманов виступав як раз завзятим уніоністом, стягаючи тим навіть закиди деяких київських Українців, більш рішучих і послідовних в обґрунтуванні самостійности українства). Весь сей „матеріал“ вкінці був в повній мірі використаний Юзефовичем для інсинуацій в урядових кругах, і се привело до призначення, в осени 1875 р., звісної комісії для розслідування українського руху і вишукування способів боротьби з ним — яка кінцем кінцем привела до указу 1876 р.

Але поки вся ся робота принесла свої овочі й вони зробили свій неіхологічний вплив в українських та українофільських кругах, соціалістичні настрої тут дійсно наростали, себто захоплювали певну частину їх. Свою роль в сїм процесі Драгоманов охарактеризував сам вище наведеними словами. Ми побачимо й далі ще, що в своїх відносинах до соціалізму він на переставав бути витриманим постененовцем, трактуючи його скорше як обовязковий для Українця світогляд, а не програму акції. Дуже интересно було знати що небудь про позицію Зібера — але поки що я не маю для цього нічого. Зістають ся деякі натяки що до молодших, в центрі котрих фігурує Подолницький.

*) Так характеризує погляди „політиків“ отен з стовпів київської громади П. Р. Житецький в своїм репреспективнім огляді її життя (в промові на Шевченківських роковинах). „Не легко розібратись, хто кого і до чого приєднав“, заважає він, „тільки ж появи сі у нашому житю почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернув ся Драгоманов із за кордону і почав здійсмати в товаристві питання соціального характеру.“ Відгомони того, мовляв, пішли по газетах, утворили для Українців репутацію „дуалістів“, „що в одній кешені носить писання батька Тараса, а в другій Маркса“, і се привело в кінці до трьох урядових актів: заборони „К. Телеграфа“, закриття київського відділу географічного товариства і указу 18 травня 1876 р. — Заниски П. т. Шевченка, 116 с. 184.

Як згадує Драгоманов в своїх пізніших писаннях — том часом як сам він в Відні вивіз доволі скептичні враження про Січ („котру застав в 1873 р., ще доволі „зачалодушною“), так що се проходило його плани засновання закордонного видавництва в Відні й почало його до Києва ¹⁾, — Подолницький відзивавсь дуже похвалено і надійно про Січ, як базу українського радикалізму. На археологічний конгрес 1874 р. приїхав в Січ Остап Терлецький, пробув досить довго на Україні, зробив тут найкраще враження, і сам ентузіастично настроївсь до тодішнього велико-українського руху, — власне лівішого, соціал-революційного. Пок. Навлик цитує його „ентузіастичний“ лист з листопада того року, писаний з поворотом з України, й оцінює сю подорож як „дійсний переворот у галицько-пародовському світогляді“ ²⁾ — народження широкого соціал-революційного елемента серед Галичан під впливом велико-українського руху. Розвиваючи плани заграничного соціал-революційного видавництва, Подолницький висував Терлецького як найвідповіднішого редактора, і ся кандидатура після особистої знайомости була прийнята в київських і одеських кругах з повною схватією. Драгоманов згадує в цитованім листі (1884), що оповідання Подолницького про Січ і побут на Україні Терлецького „дуже підняли в очах киян і одеситів молодших галичан“, і „ідеалізація“ сих Галичан мала рішучий вплив на замір видавати „Громаду“ (до Франка с. 59). Пізніше співробітництво Подолницького і Терлецького в Відні, яке почалось зараз по сім, очевидно, зимою-весною 1875 р., дозволяє доновити сі слова у вказавім напрямі: головним агітатором сих планів закордонного видавництва був С. Подолницький, який висував О. Терлецького, як технічного редактора видань, і в сій справі вже зимою чи весною 1875 р. був делегований спеціальний організаційний комітет („славний комітет 12 на Подолі“, як його зве Драгоманов) ³⁾.

Заручившись моральною підтримкою „киян і одеситів“, з свого боку даючи на се матеріальні засоби і працю, Подолницький зимою 1874—5 р. пустивсь на сей шлях — закладати перші початки української соціал-революційної літератури.

Подробиць цього інтересного моменту маю дуже мало. ⁴⁾ Весною 1875 р., в віденській друкарні Болгарина Янка Ковачева вийшли перша українська соціал-революційна брошура сеї серії, „Парова Машина“, написана самим Подолницьким. В белетристичній формі — казки про сон

¹⁾ Цитоване вище місце автобіографії: „Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє видання на російській і українській мовах. Та приїхавши у Відень, застав молодих Галичан хоть і поступившиши після 1871 р., та все таки ще мало Европейцями, і рішив їхати у Росію, тим більше що треба ж було взятися за видання Істор. Вісн. Укр. Нар. і окрім того взагалі оглянутись у Росії.“

²⁾ Переклада М. Драгоманова з М. Вучинським, передм. с. 12.

³⁾ III лист до киян, с. 5.

⁴⁾ На жаль Навлик, який тоді так близько стояв до Подолницького, в цитованім огляді збув сю віденську роботу короткою фразою: „Того самого, 1875 року світлі українські соціалісти з Росії заклали і видали в Відні, — де, також тільки через знакомство з Українцями з Росії, були галичано-соціалісти вже від 1872 р., — перші соціалістичні книжки на українській мові: „Парова Машина“, „Про бідність“, і „Правда“, і звернули увагу на львівську українську молодіж“. (Громада 1880—1 с. 97).

покаліченого паровою молотилкою робітника, котрому під впливом першого потрясення, спричиненого сею фізичною катастрофою снять ся нові краці порядки в його селі, — подають ся перші поната про експлуатацію робітництва капіталом, необхідність соціальної революції для урегулювання праці й продукції і принципи їх організації. Поки здійснить ся мій план видання сеї соціал-революційної літератури, позволю собі навести деякі виривки з сеї першої частинки українського соціал-революціонерства. *) Се оповідає Остапа, молодшого брата покаліченого Андрія: він оповідає Андрієви в сні, що сталося після його каліцтва (пригода ся датуєть ся в брошюрі серієм 1874 р. — що мабуть дає час її написання, а порядки оповідають ся такі, які стались на очах його молодшого брата Остапа):

„Було то давно, як я був ще малим, то були у нас на Україні ті самі погані порядки, що ти і сам дуже добре знаєш. Кажуть люде, ніби то ще ранше, за панщини, було ще гірше, та я вже того не запам'ятаю. Та не добре було людем жити і за моєї пам'яті. Землі в людей було дуже мало, бо більш як три четверти усього ґрунту належало до панів та до казни; а податки платили люде майже самі, бо пани не платили подушного і інших податків. Уся вага лежала на простих людах. Усі дармоїди, котрих було стільки, що і не перелічши, усі жили та бенкетували з нашого пота та з нашої крові. Самісньких жидів було стільки в кожному місті а оіселя і в кожному селі, що не можна було плюнути на землю, щоб не попасти жидови на бороду. І усе те нічого не робило, усе те есало нашу кров і багатіло з нашого горя.

„Понастроювали жиди та німці кілька ета цукерень (сахарних заводів) та інших фабрик на Україні і заманювали до них наших парубків та дівчат горівкою, музикою та ерачним життям і виссавши з них найлутші сили пускали їх назад у села слабих епрацьваних, ні на що не пригодних.

„Понакупиляли пани машини і коло них мусіли робити ми самі і діти наші як ті сиві воли, щоб мати чим уплатити усі податки і збитись на усе те здретство, котрим обкладали нас і цар з своїми чиновниками і земетво з своїми виборними з панів та кунців. Того трошки ґрунту, що дали нам ніселя „волі“ за двійну та за трійну ціну его вартости, зовсім вже не ставало для нашого життя. Бо людей наплодилось багато, а ґрунт остався той самий і дійшло діло до того, що в інших селах не було вже і по пів десятини ґрунту на чоловіка.

„Чим далі тим ставало гірше. Пани з жидами зговорювались тільки платити людем за роботу. Чиновники і усе начальство було на откупі у панів та жидів і хто в людей тільки пальцем поворухне напроти пана або жиди або хоч слово вимовить против тої гіркої неправди, зід котрої стогнав увесь простий парід, то зараз на того чоловіка кажуть, що він бунтовщик, гайдамака і беруть его у етап і везуть до губернії і мусить він цілий рік есідти у тюрмі за одно слово, а як коли то у кайданах іти до Сібіру, у каторжну роботу.

*) Користуюсь примірником віденської університетської бібліотеки, де я знайшов сю брошюру перорізаною, з поміткою: „дарунок поліції“, (Geschenk d. Polizi) 1877, — очевидно по тодішній конфіскації брошюру.

„І так то було довго, — дуже довго. Стогнав парід, пшком до хто говорив, що це не по правді діється, та усяк боявся вимовити слово голосно, бо кожному страшно було за сго хоч і гірке життя. Що до того пані люде дуже довго надіялись на царя. Вони усе вірили, ще як підростуть діти, як побачить цар, що вони не мають ґрунту, то він їм одріже землі від панів, хоч стілько, як він дав батькам. Так жили люде тою дурною надією і мовчки терпіли своє горе.

„Та усьому буває копець. Довго терпіла Україна, дуже довго, багато більше як треба. Та зрешту і її урвалось терпіння. Настало щось чудне між нашими людьми. Що року те бунтують люде, хоч не в тих селі то в другім. Раз бунтують ся за землю, другий раз бунтують ся через дуже тяжкі податки, знов другий раз за рекрутську повинність. Та що з тих бунтів? — Наженуть москалів, заберуть людей, звяжуть їх, закують у кайдани, та і поведуть до губернії у Київ, чи в Херсон чи в Полтаву. А там цілий рік, коли не два і не три держать людей по казачатах, поки поведуть до суду. А на суді? Один брехунець, то б то прокурор,*) каже, що треба їх післати до Сібіру у каторжану роботу на дванацять років, а другий брехунець, то б то адвокат, що повинен устоювати за людей, знов каже як на сміх, що це дуже несправедливо, що буде з їх і десяти років. Аж слухати сумно як ті брехуни знуцаються з людей. І розбійники вони, і гайдамаки і кровонивці, кричить прокурор, а адвокат також пристає до сго і каже, що мужики розбійники, гайдамаки, і кровонивці: тільки додає він, вони через то такі, що дурні, неосвічені. Хіба він не знає дуже добре, що прості люде неосвічені через те, що не мають коли вчитись роблячи до кривавого поту на панів, на жидів, на чиновників та иньшу сіртучну сволоч. А суд слухає їх і приєджує людей неповинних не на десять років і не на дванацять, а на одинацять і брехунці розходяться радіючи і кожен з них кричить та здійсмається: „А все ж виїшло не по сго, все ж мої слова мали силу хоч на один рік кари“. А люде в кайданах ідуть до Сібіру і тільки про них і чули.

„Що року то більше бунтують люде на Україні. Що року то більше лється мужицької української крові, що року то більше наших братів гніє по казачатах, та по казенних заводах.

„Тай не тільки по селах люде бунтують. І по містах і по жидівських та німецьких цукернях (сахарнях) та иньних фабриках щось не спокійно. І там люде порозуміли, якій неправді вони себе запродали. Уже і в військо, поміж москалів, починає вкрадаться та думка, що москаль рідний брат простому чоловікови, селянови, робітникови, що москаль повинен іти поруч з простими людьми, а не проти своїх батьків та братів.

„От таке то діялось на нашій Україні, як колись ми почули, що вже швидко настане слушний час, настане те время, де прості люде дадуть речот панам та жидам та чиновникам. Люде скажуть до їх: Ви мали силу і ви робили не по правді. Ви жили у богацтві, а прості

*) Всі розстрілені слова надруковані розстріленим друком в оригіналі. Задержано її правились, тільки проставлено ї, котрого в тій друкарні, очевидно, не було

люде трохи не помирили з голоду. Ви тільки і знали що боком лежати, а люде робили на вас від раннього утра до пізнього вечера, а як де, то і від пізнього вечера до раннього утра. Ми довго терпіли. Тепер годі. Не треба нам панів, не треба нам жидів, не треба нам чиновників. Ми колись були вільними козаками і знов будемо вільними і вже нікому не дамося в руки.

„Такі слова ходили від одного чоловіка до другого, від села до села, по всій Україні. І не тільки по Україні а також і по Велико-россії і по інших землях.

„Тільки доки люде говорили та нічого не робили, щоб сповнити своє слово, то усе йшло по старому, та ще стало гірше, бо пани та начальники злякавшись надіялись жерстокостю задавити вільний народний дух.

„Треба було людем зговоритись, щоб піднятись усім разом. Треба було комусь показати початок як добувати волі. Цей початок виїшов з туди, звуда і перше в старовину виходив вільний рух українського народа: з Подніпрівья. Подніпровці не забули ще життя славних Запорожців, не забули вони і не менше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

„І знов прозвипнесь на Україні гайдамаки. Тільки вже це були не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники. Тепер у гайдамаки люде йшли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигон на громадський ехід і казали:

„Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся — наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку панам та жидам, та забирає нас та гонить до Сібіру.

„Так само як селяне почали робити і робітники по заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: „Фабрики наші, бо ми на їх ложпни свою кров і своє здоровя. Відберем же їх в жидів та в цімців та будемо управлятись самі через наших виборних людей“.

„Так сказали наші люде, так сказали українські селяне, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть робити. Начальство мало війско і багато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по нашому. Ну та за це байдуже. Громада — великий чоловік і новеїгда має за собою силу. А на цей раз громада була велика — увесь український парід піднявся як один чоловік.

„Зразу москалі побивали багато наших людей: ми мусили ховатись по лісах та по очеретах а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі урозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битнесь з народом, з усіма простими людьми теж саме як кажуть у казці, битнесь з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз впростають дві другі.

„Та зрешту москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люде, а не пани які, і що не добре їм іти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут певидане діло. Москалі ці-

лими громадами почали тікати в війська. Тікаючи вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі де в котрих містах зовсім не хотіли бити людей, та перевязали своїх офіцерів та пильних начальників а сами поросходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська, нани, жиди та чиновники усі поутідали в міста. Тоді люде по-виходили з лісів та очеретів, вибрали ся у великі громади, построїли-ся як москалі у полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так то знов появились на Україні вільні козаци. Був тут полк Черкаський і Чигиринський і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках у ворогів, то люде не росходились і не спочивали. Одне по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусіли брати силою, косами та піками проти нушок та рушниць і багато там полягло нашого брата поки справились. За те більша часть міст здалася нам по добрій волі, бо міщане і робітники усюди стояли за нас. Хто нам противився, з тим ми билась, хто давався сам у наші руки, того ми миловали, хоч би він і був найдютійший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Богато їх ми постріляли у війні. Тільки не за тим ми бунтовались, щоб розбійничати, а за тим щоб добувати нашу волю та нашу правду. То ж і зробили ми так: дали їм часу оден тиждень, щоб вони усі виїхали з України, щоб не осталося у нас ані папа ані жиди ані чиновника. У той час залізниця була вже в наших руках, бо механіки і пильні робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та щож ти думаєш, Андрію, сказав Остап і засміявся, мусіли ми цілий тиждень що години пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів, такого панодилося цієї дряні на нашій Україні. Найбільш ми їх вивезли до Німеччини, бо в Росії кацани забунтовали швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до їх своїх панів, бо в їх єсть і своїх доволі. Чув я, що у Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусіли вони потом заробляти хліб свій і добре спізнали на своїй шквірі як під ними жилося українському народови.

„Як ми управились з своїми ворогами, то вже не мали кого бо-ятись, бо кацани швидко покончили і з своїми, а в Німеччині панам та іншому начальству було не до нас, бо і в них прості люде почали бунтуватись.

„Тоді нам треба було розсудити як нам устроїти своє життя без панів і без начальства. Люде зібрались усі по волостях та почали розмовляти.

„Перше діло зачалось за землю. Декотрі розумні люде вразу сказали: „Громада своєю кровю добула землю від панів, до громади ця земля і належить“. Інші казали, щоб розділити усю землю між хозіями. На то перші відказали, що розділяти не добре, бо як розділять землю, то швидко знов будуть богаті люде і бідні і не оглянеся, як знов заведуться з тих богатих хозіїв нани. Знов казали розумні люде, що як розділять землю, то треба зоставити якісь податки на людях, щоб було чим піддержувати школи, болящі

та інші громадські справи. Коли ж уся панська та казенна земля буде належати до громади, то людям не треба буде платити ані копійки ніяких податків, бо усе буде робитись з доходів з громадського ґрунту. Ще казали вони, що як поділять землю, то не можна буде зробити гарного великого громадського господарства, не можна буде користуватись машинами і не буде куди двати усе панське хозяйство. Коли ж оставлять землю за громадою, то буде багато ліпше, бо половину праці будуть робити за людей парові молотилки та сінокоски та інші машини, котрих кождий хозяїн сам для свого малого хозяйства заводити немає с чого.

„Здавнись на ці розумні слова, громади майже не по всіх волостях, по усяї Україні порішили: панської та казенної землі не розділяти, а оставити нераздільно громадською. Так і зробили люде і через то дожили до щастя, сказав Остап, бо тепер ми живем дуже добре“.

„Як же ви тепер живете, що не маєте ніякого начальства, спитавсь Андрій, хіба не має ані станового ані ісправника ані губернатора; хіба вже не беруть люде у москалі“?

„Нічого того не має, відказав Остап, ми тепер самі виберасм виборних повітових і волосних і вони справляють деякі повседенні діла, а як буває що важнійше, то збірається уся громада. Москалів нам не треба, бо в нас кождий чоловік вільний козак і обучається з малечку стріляти і на коні їздити і всім тим військовим муштрам. Станових нам не треба, бо в нас тепер немає ні злодіїв ні конокрадів, бо кождий має усього доволі у своїй громаді і йому багато спокійнійше робити дома, ніж таскати ся по лісах та краєти. Коли случить ся яка бійка між парубками або що, як то з рідка ще буває між нами, тоді розсуджує люде громада“.

„Де ж ви берете тих волосних та повітових виборних як ти кажеш, щоб вони були розумні та чесні а не такі дурні та злодіювати, як звичайно бувають наші волосні“, спитав знов Андрій.

„Та виберасм з поміж себе, казав Остап. З того часу, як ми звівечили та прогнали панів та начальство, ми поставили собі, щоб у кождому селі була гарна школа і щоб всі діти, хлопці і дівчата, мусіли ходити до школи. По усях повітових городах ми поробили гімназії, а по губерських університети. Хто хоче з наших дітей, то може дурно вчитись і в гімназії і в університеті. Тільки він не повинен забувати, що він такий же простий козак (бо тепер ми знов зовемось усі козаками) як і усі другі; він не може стати паном, бо панів у нас немає і вернувшись до дому він мусить робити уся чорну роботу на громадськїм полі так як і усякий другий. Ось дивись Андрію, цей молодий парубок, що сидить рядом з тобою, він був і в гімназії і в університеті, а як ти бачив, він кидав спони на машину не гірше як і інші. Після вечері він мабуть піде до дому та почне таке викладати по своїх книжках та ріжних инструментах, чого пам с тобою й до віку не урозуміти.“

„Та і треба правду сказати, що тепер чорна робота далеко не така тяжка, як була колись. Більшу часть праці робить за нас машина

і у саму гарячу пору чоловікови не приходить ся робити більш ніж вісім годин у день, а зимою то не більше як чотири, а як часом то він буває зовсім волець“.

„Як же ви розділяєте урожай в громадській землі, спитав Андрій, і що сталося з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?“

„Як хто схотів задержати свою, то і задержав її, відказав Остап, тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади кажучи, що там він дає більше користі. А розділяєм ми урожай громадський як ось бачиш: Хоч ми живемо багато ліше як перше, то все ж ми не забуваєм, що ми прості люде і що дурна панська розкіш нам не потрібна. Землі ми маємо тепер до волі та і земля на Україні гарна і при добрім хазяїстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись Андрію, у нас на громадській току мабуть у десять разів більше стирт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну часть розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сімью, бере більш, котрий має меньшу, бере меньше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожая ми сениаєм у громадський амбар (шніхтір) на посів, та на случай неурожая. Увесь же остатній хліб ми відселиаєм за границю або веземо до міста і вмінюєм у містських громад на все те, що нам потрібно, чи на одежу чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс, та на камінь і на залізо для будовання, коли громада не має свого ліса, як то жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми багато лісів насадили на тих містах, де пани та жиди повирубували старі ліси для цукерень.“

„От добре нагадав міні за цукерні, сказав Андрій, як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів ні жидів“.

„З цукернями та з іншими заводами зробили так само як і з групом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робітників, що на них працюють. Робітники вибирають таки з своїх, котрий розумніший або більше вчив ся, за директора і слухають его докі сами хотять. Як він їм не сподобасть ся, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так як ми з хлібом — вимнює на усе що потрібно людем і розділяє між ними“.

„Як же то робить ся, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде?“ спитав ся знов Андрій, це міні в дивовижу“.

„А на що йому красти, засміяв ся Остап: хіба він ззієть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люде мають своє по своїх громадах, а як би він случаем і продав їх куда за границю, то шож нічне робити с тими гріними? Землі він не купиць, бо земля громадська і не продасться, фабрики не збудує, бо не найде ні одного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люде стали чесні, бо вже не мають ніякої користі бути злодіями, додав Остап і знов засміяв ся“.

Брошюра виїшла анонімно, автором її Подолинський названий в інформаціях поданих українськими соціалістами (мабуть таки Подолин-

ським самим) для історії соціалізму Мальона, де сєю брошурою відкривається бібліографія соціалістичної української літератури.*) Винушено її весною або в початку літа 1875 року. Драгоманов в історії своєї закордонної роботи (в III листі до Книги, с. 20) згадує, як він приїхавши на вакаціях до Львова (в липні або поч. серпня) стрівся там з С. Подолинським і О. Терлецьким, що приїхали туди з Відня і привезли „Парову машину“, котрої перед виїздом Драгоманова з Київів „громада ще не бачила“. Подолинський і Терлецький з тою брошурою поїхали до Київів, договорювати со в справі видавання заграничного журналу („про приготований журнал“, як висловлюється Драгоманов), з згаданим київським організаційним комітетом, „з поведи котрого комітет переписувавсь з Терлецьким“. У Львові ж, при повероті Драгоманова до Київів, „Парова Машина“ стала предметом інтересної дискусії, до котрої я повернусь слідом, а тепер докінчу історичний перегляд віденського видавництва Подолинського—Терлецького.

Після „Парової машини“ вийшла друга брошура Подолинського „Про бідність. Розмова перша“ — пізніше „очищена“ Драгомановим і винушена в кількох виданнях. Змістом своїм вона властиво понережала „Парову машину“ з котрою тісно звязана ідеєю. Робітники на сахриї оповідають про бідність селянства і визнек його капіталістами — Жидами і Німцями; освічений робітник-селянин, бувший учитель, в приступній формі викладає понятє додаткової вартости і перешинений приходом Ляха-приказчика, обіцяє другим разом розповісти, як завести иньші порядки, відібравши землю від панів для громад сільських, а усі заводи для громад робітників. За сям Подолинський ладив третю брошуру „Про хліборобство“, але поки вона носіла, третьою вийшла, тогож 1875 р., перерібка російської „Хитрої Механики“ — популяризації Лясаєвого викладу системи посередніх податків і взагалі фискального визнеку; вона була винушена під назвою „Правда“.

За нею мала піти така ж перерібка з російської революційної брошури „Казка про чотирьох братів (Франко знайшов її переклад між паперами Терлецького).**) Але непорозуміння, які вийшли з впередівцями з приводу перерібки „Хитрої Механики“, мабуть відбили охоту до дальших публікацій такого роду. „Хитра Механика“ була приладжена до українських обставин, статистичні дані замінені українськими, і постилізовано її відповідно — між иньшим нушено кілька слів на адресу „Жидів“-експльоататорів. Се викликало невдоволення серед „впередівців“ за такий

*) Тут читаємо (с. 1226): *La machine à vapeur, conte. Vienne 1875 (epuisé) . . . oeuvre de Podolinski en français.* Се, можливо, треба розуміти так, що Подолинський написав її по французьки, а потім її перекладено на українське. Франко в статі про Терлецького згадує, що в паперах Терлецького він знайшов початок українського тексту, писаного його рукою, і з того здогадується, що Остап перекладав сєю брошюру. Але мова її не „галлицька“, отже коли Остап перекладав її, то мусіла бути сильно справлена. В авторстві ж Подолинського по можна сумніватись: пор. нижше (с. 45) слова Драгоманова про своє вражіння, коли Подолинський вперше читав перед ним сєю брошюру у Львові в 1875 р.: „Видно було, що він був її автор;“ при иньшій нагоді він просто каже про Подолинського як її автора.

**) Про „зананашення“ вже приготовленого тексту сєї брошури згадував потім з докором Драгоманов (Навіник II с. 303), з чого виводжу, що не його veto перебило сєю публікацію.

антисемітизм, і пропозицію видати ньовий переклад, більш точний і свободний від такої „жидофобії“ *).

Про се пішли доволі довгі переговори, котрі до нічого не привели, тільки наробили у обох сторін квасу. А тим часом четвертою брошурою пішов оригінальний твір — цікавий тил, що виходив уже не від „молодших“ Українців, як Подоліський, а від „українофіла 1860-х рр.“, як його характеризував сам Драгоманов, — заравом видного представника нового соціал-революційного руху, одеського провідника Фелікса Волховського: „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“.

По словам Драгоманова (Істор. Польща), брошюра була написана на початку 1874 р. і дана автором для надрукування одному полудневому „руському“ гуртку, але зісталась ненадрукованою. Драгоманов наводив се як один фактів неуміння великоруських соціал-революціонерів стати на інтернаціональний, всеросійський ґрунт, — що аж українські соціалісти видали сей твір одного з найвизначніших героїв російської революції. **) Заравом одначе дуже підчеркував, що хоч брошюра вийшла в Відні в 1876 р. підчас його побуту там — в березні або в перших днях квітня 1876 р., але він до неї був зовсім не причетний: брошюру припслало Терлецькому до Відня „з Одеси через Київ“, „помимо мене“. Драгоманов побачив її тільки в останній коректурі і звернув увагу Терлецького на небезпечні, по його гацці, місця, які можуть накликати на брошюру конфіскаату; але Терлецький відповів, що він не має права нічого викидати з тексту, і думає, що брошюра пройде й так. Заслуга чи провинна видання сеї брошюри таким чином зістає ся винні за Подоліським — Терлецьким. Драгоманов оцінював її дуже неприхильно.

Але „хлономансько-біблейська старомодність“ чи „біблейно-шевченківський“ характер брошюри, котрі так зневажливо підчеркував Драгоманов, власне надають їй велику вагу в історичній перспективі, безпосередно звязуючи повий соціал-революційний курс Подоліського і товаришів з Шевченком, з українським народництвом часів емансипації (часів „Основ“, уживаючи літературної дати), усім — особою автора, малерою, добром матеріялу, його освітленням.

Мова брошюри держана стилем старих Квітчиних „Листів до земляків“ — тільки що в напрямі зовсім протилежнім.

Автор виступає проти „земляків“, які з приводу всяких соціальних і економічних абсурдів, котрі він коротенько ілюструє на початку, „казатимуть як мій кум Охрим Джигир: „Куди нам із своїм дурним

*) Драгоманов в „Істор. Польщі“ згадує, що він іще 1874 р. бачив в Петербурзі рукопись українського перекладу сеї брошюри, — „після сирвадення що до мови одним „українофілом“, що ставивсь скептично до задуманого тоді „ходження в парід“, але вважав для себе обовязком помощи ділу, в кождім разі щиро розпочатому“. Сей переклад був пересланий до Лондону для видавня, але так він його і не дочекав ся „ні від старої, ні від нової редакції „Впереду“, котрого друкарня, підтримувана між иньшими й грошима з України, видала стільки російських книжок“, додає Д-в з докором. Не знати, чи не сей переклад пропонувала тепер редакція „Впереду“ віденцям?

**) Він був суджений, але оправданий в процесі Печасва (1871), в процесі 193-х (1877) засуджений на заслання в Сибир, утік відти 1890 р. і стає головним стовном льондонської групи „Free Russia“.

розумом міркувати? Тяжко на світі жити, що про се й казати, та мабуть таке воно від Господа праведного. Пани та царь многомилостивий розумійші за нас дурних, вони вигадують, як нам допомогти!“

На сі метикування оповідає він Гребінчину байку про настановлення повка старостою у овець, та робить з сеї нагоди енергійну атаку на Гетьманщину, від котрої веде свій пинійший лад України („Ще за козаччини, як були у нас свої гетьмани, то вони з другою старшиною сиділи пинії у простих козаків, бо ті гетьмани та полковники тільки що говорили по нашому, а були такі самі пани, як і другі всякі. Та що про се казати? адже ж вони, а ніхто пинійший, Ляхам нас запродубали, а як виссали кров і ніт, то зовсім подарували нас Ляхам і моськовському цареві“). Згадує про кріпацтво заведене Катериною і роздарованне запорозьких земель (тут по дорозі — ідея земельного фонду). Далі короткі, але влучні прийоми до темних сторін емансипації селян: зіставлення за панами львиної долі селянських ґрунтів, високий викуп, і всякі несправди і прикроси селянству, включно до акцизу на горілку. Коротко, але досить яскраво, часто шевченківськими словами малює ся сучасне „цекло“ України, і кількома рисами начеркують ся „порядки пинії“, котрі треба завести, покидавши царські й панські:

„Треба нам царя і усіх панів, котрі не захотять бути з нами рівними: робити як і ми, — треба їх послати до чортів у болото, нехай там своїх родичів рогатих возять. За тим кожне село і кожне місто буде всі діла рінати громадою, на раді, і ніякого начальства над собою не знатиме. Як що треба буде зробити яке громадське діло, то виберемо на той час певного чоловіка, — але ж він буде не начальник, а вірник наш: не він нам приказуватиме, а ми йому. Якже буде таке діло, що одному селу або місту не під силу — що воно до усього краю стосуєть ся, як наприклад залізна дорога, — то знов таки кожне село вибере певного чоловіка: сі люде зідуть ся в одно місце, та й вигадують, як діло лучше зробити, а потім кожне село поміркує над тими вигадками, і як згодять ся — то добре, а як ні — знов придумують, щоб усі згодили ся.

„Щоб одно село не було багатіш за другі, треба щоб кожне село добре полічило та помірало свою землю, людей і худобу. Ото ж певні люде, ті громадські вірники зведуть до купи ту лічбу і так розпорядкують, щоб усім добре було жити, і щоб нікому не було кривди.

„Ще треба буде нам за просвіту потурбуватись. Тепер пани на нашу нещасну трудову копійку заводять собі всякі школи, вчать своїх дітей всяких хитрощів, а нас зоставляють в темноті, щоб ми нічого не розуміли і до правди не додумались. Нам не потрібно панських шкіл, де навчають і того що треба, і того що не треба. Нам треба, щоб у школах на добро наставляли, щоб бути чесними та вміти робити коло землі і всякі машини.

„Далі, треба матір нашу землю шанувати, істинно як матір: не продавати і не купувати, а щоб була вона громадська, всіх однаково годувала. Тоді тільки не буде багатих, а будуть одні заможні. Тепер тим то і багаті є і бідні, ще у одного більше землі, у другого менше, а у іншого і зовсім нічого нема: тим то багатир нічого не робить,

а примушує матір свою землю одного себе годувати, та все що вона оддала б рівно другим своїм дітям, він забирає та й продає і купує собі всякі витребеньки, купує і чужу волю, бо робить з братів своїх наймитів.

„Так саме і до городах та містах. І тут мати земля повинна бути для всіх, людська. І всі будинки що на тій землі — вони повинні бути для всієї міської громади, щоб кожен жив у своїй хаті, а не булоб, як тепер, що одні хозини, а другий комірник, в сусідах живе.“ *)

Драгоманов в пізнійших писаннях різко відмежовував ся від сеї соціал-революційної літератури, котру для короткості можна назвати віденською, — в відріженні від жєневської, що виходила потім під його рукою, — і дуже суворо її оцінював. От що писав він в 1887 р. про се до польської часописи Przegląd Społeczny, з приводу статі, яка називала його учасником свх видань **):

„Я не мав ніякої участі в цій справі, як по причинам особистим: тільки остатня брошюра (Правдиве Слово, 1876) виїшла при моїй присутності в Відні, — так і по принципіальним. Названі брошюри написані були в духу (як думаю) не стільки новішого європейського соціалізму, скільки т. зв. „українофільської хлюманії“ 60-х років і великоруського „народництва“ 70-х років, т. є. наврядків, по моїх думкам, досить односторонніх і повних патріотичних ілюзій про красний „простий“ народ. Я вважав корисною для Австрійської Русі позичку українсько-російського хлюмансько-народницького руху тільки з боку його горячої любови до „простого“ народу, а не з боку його ідей, — замість котрих я вважав більш відповідним для нашої України, а надто для конституційної Австрійської Русі, ідеї всестороннього європейського радикально-поступового руху: культурного, політичного, соціального й економічного. Коли я вважав потрібним налягти на рух соціально-економічний, то не иначе як в звязку з рухом культурним і на ґрунті політичних вільностей і відповідних їм інституцій. Такий свій погляд на справу соціалізму в нашої країні я виложив в „Передньому слові до Громади“ й у IV томі „Громади“ в статі „Шевченко, українофіли й соціалізм“, і відповідно їм видав уже в Жєневі й популярні брошюри „Про багатство та бідність“ 2-е видання, Про хліборобство (в редакції котрих я прийняв значну долю) і свою „Як наша земля стала не наша“, „Марія“ Шевченка з моїми додатками.

Ще рішучійше своє негативне становище зазначив Драгоманов в отсім уступі своєї автобіографічної записки 1883 р., для європейської публіки: „Будучи соціалістам по своїм ідеалам, я переконаний, що здійснення того ідеалу можливе тільки в звисній поступовості, і при високім розвітку мас, а через те і досягнимо більше духовною пропагандою, ніж кривавими повстаннями.“ ***) Так як Україна, моя батьківщина,

*) Брошюра передрукована при II т. Листів до Франка.

***) Передруковано в II т. листів до Франка с. 88—9, і в листах до Павлика.

***) Сю гадку розвиває Драгоманов і в III листі до княи (с. 19): Я завше був соціалістом (ще з гімназії, де мені дали прочитати Роб. Оуена і Сен-Сімона), — адо ніколи не думав перекладати до нас просто, стереотипно, ні одну з чужих

а розділена на дві частини: австрійську і російську, і так як у першій
е існує певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моему, діяль-
х ність соціалістів у кожній частині повинна бути різна. В Австрії можна
і братись за організацію властивої соціалістичної партії, з робітників
і селян Русенів, в союзі з Поляками і Жидами. В Росії ж треба перш
і усього добиватись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути
і поки що ширені в Росії тільки научно-літературним способом“ (с. 374).

В своїх епоминах, і дещо раніше — в своїх листі до Києя,
Драгоманов оповідає, що він відмежувався від віденської літератури
зараз же на початках її, на виході „Парової Машини“, на своїх ви-
ступках в Галичині 1875 р. Але тоді він робив се далеко не так рішуче.
Оповідання про се, опубліковане в обох редакціях — довірочній і літера-
турній, належить до дуже інтересних документів того часу, і я позволю
собі нагадати деякі його подробиці.

Драгоманов вибрав ся тоді в спеціальну подорож по австро-
угорській Україні, поставивши завданням доповнити основнішими обзори-
нами свої літучі враження 1873 р., і особливо познайомитись з провін-
ціями — серед котрих, як рекомендував їх Навроцький, галицький
кореспондент київського гурта*), було більше серйозних і поступових
людей, ніж між львівськими народовцями. Драгоманов снісав ся з Подо-
линським і Терлецьким, що були тоді в Відні, щоб зїхатись і їхати
разом, „оглядати Гунцельщину по обидва боки Карпат“; з Києва з Др.
виїхав ще один з молодших Українців, котрого він не називав по імені.
Подолинський і Терлецький дійсно надїхали, і як повнику показали
тільки що видруковану „Парову Машину“. Подолинський почав її читати
— „видко було, що він був її автор“, завважав Драгоманов, — і по
скінченню снітав присутних про гадку. Присутній Галичанин Вол. Ган-
кевич обмеживсь кількома стилістичними замітками і заявив, що нічого
не має против змісту. Драгоманов же на запитання Подолинського від-
повів, що не буде говорити нічого про ідею казки, але йому не подо-
баєть ся спосіб викладання складних соціальних ідей в казках, утопіях
і т. п. — „тут не показуєть ся того, що перше приходить в голову,
а надто простому чоловікови: як дійти до певного ідеала, намальованого
в казці, в сні, в балеті.“ На жаль, не знаємо думки про се Подолин-
ського. Розмова перенеслась на „Бесіду“, з львівськими народовцями,
де знову встало питання про ті вимоги, які києве ставлять львовинам.
„Ви хочете, щоб ми приставали до соціалістів“, поставив руба питання
Ганкевич. „Я знаю, що ви не соціалісти, але коли ви зветесь народов-
цями, то б то демократами, то будьте хоть індивідуалістами, та все таки
правдивими, чистими демократами, а до того й поступовцями, а не йдїть
на службу клерикально-магінатерській партії“, відповів Драгоманов. Се
доволі рішучо розминялось з його власним афоризмом, що кожний

соціалістичних програм, а всього менше російський соціал-революційний нігілізм,
котрого апікультурність мені завше була противна, як і українофільське гайда-
мацтво, котре власне одного корня з російським нігілізмом, тільки що не маю
його ширости, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик.“

*) Київські радикали: Драгоманов, Зібер, Вовк, Подолинський вели тоді
газету „Київській Телеграф“, і до нього з Галичини дописував Навроцький.

свідомий Українець повинен бути радикалом, себто соціалістом, — і тому Подолницький потім „гостро“ поставив йому питання: „Нащо ви казали, що можна бути демократами, хоч не соціалістами? Аджеж консеквентний демократ мусить бути соціальним демократом!“ „А колиж і в більше освічених сторонах, ніж Галичина, багато є демократів не соціальних; тепер досить булоб і того, колиб кожда поступова партія давала хоч те для поступу, що лежить в її імені, в програмі, — то скорш наступив би час і для соціалізму.“ Под. в сям не погоджувався, а коли Др. став доказувати неможливість від тих народовців, яких вони тільки що бачили, вимагати, аби вони стали соціалістами, Под. засміявся і сказав: „То з ними просто нічого й часу гаять. Треба починать працю з иншими Галичанами.“ „З якими!“ „А ось з січовиками. Ви б тепер не пізнали Січи: там усі тепер соціалісти.“ „Так скоро люде не перемінюють ся.“ „А ось же перемінлились. Ми вже вмовились з О. Т(ерлецьким) про видання соціалістичної газети в Відні. За тим тепер і їдемо в Росію, щоб зібрати грошей та знайти кореспондентів для газети“.

Се руйнувало передше складений проєкт, і тому рішено поїхати тільки разом до Станіславщини, на віче скликане товариством Качковського, а відти Под. і Тер. поїдуть до Київ, а Др. з товаришем на Буковину і Угорську Україну.

В Станіславові кияне мали змогу переконатись, наскільки соціалізм оманував січовиків. У січовика, до котрого вони заїхали (Бучинського мабуть), була немов філія „Вперед“ і його видаць — їх прислали йому в коректурі; М. Заклинський, котрий прийшов туди до них, також був завзятим впередником. Др. почув себе немов на цюріхськїм зібранню. „Оба вже були знайомі з „Наровою Машиною“ і похваляли її перед автором. Коли я (Др.) звів мову на львівську публіцистику, на потребу видавати щось проґресивнїйше, ніж Правда, чорнявий (М. Закл.) став говорити про те, що треба видавати щось подібне до „Вперда“ (с. 358).

Дебата продовжилась між Др. і Павроцьким, котрого віп віддав у Ряшеві: той теж був гадки, що з львівськими народовцями не можна нічого зробити, „і говорив про потребу нового органу, до котрого брав ся писати: навіть для просто соціалістичного, такого, який проєктували О. Т. і Сергій Подолницький і про котрий йому вже писав О. Т.“ (с. 441).

Ся розмова до решти переконала Д-ва, що з львівськими народовцями йому нема що робить — тим не менше, цілком не сподівано йому прийшлось відбутн з ними ще одну дебат у на сю тему*). Сушкевич, що саме вернув з Київ, де вияснював розходження львовян з киянами, в пагоди повороту Др. зібрав нотаблів і заґресивни його поставив перед необхідністю дати відповідь на се дражливе і для нього самого питання — як кияне ставлять ся до пубого соціал-революційного курсу. Розумієть ся, Др. не мав ніякої охоти поґлублювати сього питання перед такою аудиторією і на перше запитаннє, поставлене Сушкевичом, — „Чого Українці від нас, Галичап, хотять?“, попробував

*) Воца розповіджеца ним в Спомицах на с. 442 і д. і в III листі до киян на с. 20 і дд.; я використую обидві редакції.

відв'язатись лаконичною заявою, що всі моменти розходження вже вияснені, і Українці ставлять тільки одно бажання: аби галицькі народовці ніколи не виступали іменем цілого українського народу і не покликались на киян, як своїх однопумців, бо між поглядами їх і поглядами напр. Сушкевича, котрий казав, що як хлопови дати землі, то він ляже під грушкою і нічого не робитиме, — нема нічого спільного. Тоді Вол. Ганкевич запитав просто, що думає київська громада про „Парову Машину“ або її соціалістичну програму. Драгоманов відповів, що думки громади не знає, бо перед його виходом вона брошури не бачила, побачив її він разом з Ганкевичем у Львові, тому може висловити тільки свою думку, і на бажання присутніх висловив її. „Я сказав — пише Драгоманов — що перш усього Парова Машина по своїй формі не може бути програмою. Що я навіть проти такої форми викладу політичних теорій, уважаю її за свого рода балет (як я казав і автору) — замість просто-наукового способу викладу, хоч і популярного. Що, далі, я вважаю Н. М. не стільки за соціалістичну, скільки за гайдамацьку брошуру, котра продовжала трохи по новому пропаганду „бунтарства“ Шевченківських творів, а також хлопomanства („В полі доля стояла“ і т. д.), — і що через те дивуюсь, чого ті панове, котрі присягають Шевченком, так жахають ся Паровою Машиною. Що, в кінці, я радий бачити, що тепер Українці вертають ся в цьому боку в Шевченківщину, в передостатні часи занедбану формальним націоналізмом: беруть ся хоч в такій формі до соціального питання. Бо я сподіваюсь, що на такій формі діло не стане, а люде перейдуть до справжнього соціалізму, т. е. органічного прикладу європейських соціальних теорій до наших обставин“*). Тоді Володимир Барвінський перевів дискусію на теоретичний ґрунт, і почав збивати соціалістичні принципи й боронити індивідуальну власність аргументами Шефле. Драгоманов так переказує свою відповідь. „Я відповів, що треба б багато часу для єєї справи, котра дуже складна і не так ясна, як видить ся оратору, бо є справи, в котрих і тепер навіть соціалісти стоять за комуністичну форму вживання, є зостатки старого комунізму — напр. сільські громади, котрі економісти всяких шкіл радять піддержати, і т. п. Нарешті я сказав і свою думку, котра завше була єретичною для многих моїх приятелів соціалістів, а власне, що в теперішньому соціальному руху, навіть робітничькому, справа власне комунізму займає не дуже багато місця, а що той рух висуває на перший план такі справи, як час робочого дня, норма плати робітникам, забезпечення робітників і т. п., — котрі мають свою вагу й помимо справи комунізму. До того є рухи аграрні, досить радикальні і навіть революційні, як напр. ірландський, — котрі зовсім не мають в собі комунізму.“

Я навів, в скороченню, се оповідання, бо вони досить добре ілюструє тодішні настрої — не тільки галицьких народовців, котрі по частині були щиро збентежені соціалістичним українським виступом, який ставив і їх

*) В Споминах трохи инакше: „Коли вродно, я тепер прилюдно, що по моему та брошура і не повно і не зручно зачинає т. зв. „соціальне питання“, але я все таки радий, що вона його зачинає, бо нераз чув від Галичан фальшиву думку, що мовляв „у нас соціальної kwestії не може бути.“ За Паровою Машиною певно підуть другі писання, дискусія, а з того може вийти тільки користь для нашої народньої справи“.

під удари з правої сторони, а по частині намірялись використати, як тактичний прогірх своїх київських критиків, для їх дискредитації, — але і сих самих київських критиків, як Драгоманова. Сі теж опинились тоді в досить клопітливій становищі. З одної сторони не солідаризували ся з сим бунтарством, з другої — не рішались вповні відмежуватись від нього і рішучо осудити. Так ніввіка тому українське громадянство опинилось було в ситуації дуже анальоґичній тій, в якій воно знайшлося в наших часах. Більшість його вважала завданням моменту забезпечення політичних гарантій і культурно-національних потреб України, а соціально питання хотіло по можности відсунути або звести до можливо невеликих розмірів, щоб не утруднювати нильнійших завдань моменту. Але об'єктивні дані в непереможною силою втягають українську революцію в чисто соціальну революцію, коли її опиниме стас Великоросія. В менш грандіозних, менш гострих формах се відчувалось і тоді. По всіх своїх уступках „радикалізмови“, Драгоманов і тепер іще віставав на старій позиції, що „завдання мартя“ — се добути політичну свободу, конституційні гарантії, а для України спеціально — забезпечити її культурно-національні вимоги, в питанню ж соціальному поки що вести тільки роботу підготовчу. Але в той же час він відчував, що українське громадянство непереможно втягає ся в орбіту соціал-революційного руху, котрого провідниками стали російські народницькі гуртки.

Про секрет впливу їх на активніші і щиріші українські елементи він висловив в згаданих своїх писаннях цікаві гадки, які дають трохи пнакше освітлене тій лаконичній фразі про залежність сучасного українського соціал-революційного руху від „великоруського народництва“, котру в цитованій статі 1887 р. (с. 44) він кинув в такій формі, що вона могла піддати гадку, щоби Українці тут тільки пересажували на український ґрунт се великоруське народництво. В своїх споминах він наміряв ся з приводу віденських брошюр ширше вяснити „відносини між українофільством 60-х років і російським народництвом 70-х рр.“, але не дійшов до сеї теми, і обмеживсь тимчасового заміткою: „Скажу тільки, що між ними не тільки нема принципіальної незгоди, але що російські бунтарі-народники тільки перекладали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на „Гайдамаках“ і подібних творах Шевченка розказували в віршах та піснях. (Нагадаю, що у всеросійських бунтарів настольними книгами були Костомарова „Бунт Ст. Разина“ й Мордовця „Гайдамаччина“ і „Политическія движенія русскаго народа“). І тим і другим однаково недовставало європейської політичної школи, звашля того, як в наші часи мусить поступати освічене народолоубство. Через те між російські бунтарі-народники так багато кинулось власне української молодіжи навіть такої, в котрій народолоубство було перше збуджено власне українофілами, як напр. в молодіжи черниговській. Цій молодіжи практичний консерватизм старих українофілів (котрі на тої горячий час були зовсім без усякої політичної програми) показавсь пічним, як тільки гіпокрітством і полохливостю, а заходи коло національности, котрих українофіли се вміли оправдати широкою культурною і політичною доктрипою, показувались цій молодіжи формалістикою, непотрібною для „народу“, цього кумиру україно-

фільм „хлопоманів“ 60-х р., як і руських соціалістів „народників“ 70-х рр., і молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство „народу“, та ще одягав свої обіцянки у привадні фрази космополітичного соціалізму. (Говорю: фрази, — бо фактичного знакомства з соціальним рухом у Європі, а надто з його звязком з політичними обставинами кожної європейської сторони не було й у руських соц. народовців)*).

На жаль Драгоманов не опублікував тих матеріалів про відносини, які існували на сім ґрунті між українськими і великоруськими діячами 1860-х р., і проби революційного співробітництва у себе і за кордоном.**). Тим не менше зістаєть ся нам ясним духове, органічне спорідненне революційного великоруського народництва з таким же революційним народництвом українським, яке в 1840—1860-х роках виявляло більш свідомости й енергії і дійсно давало провідні ідеї великоруському, але в 1870-х рр. проявляло менше активности, щирости й послідовности ніж те. В сім от і лежав, кажу, секрет його сили над українською молодіжю 1870-х рр., яка, очевидно, так само лякала Драгоманова, як і його правійших кїївських товаришів, і він, на місце їх невдалого, на його погляд, --- формального, аполітичного націоналізму старавсь, з одного боку, протиставити йому європеїзоване і політизоване українство, з другого — західноєвропейській „правдивий і науковий соціалізм“ на місце великоруських соціал-революційних утопій. В цитованих виривках ми бачили досить проречисті ілюстрації симпатії до нового соціал-революційного руху навіть серед молодіж галицької, найбільш далекої від великоруських впливів. З сучасної кореспонденції можна виїняти чимало звісток про те, що й між галицьким селянством та маломіщанством ся революційна література, відповідно енонуляризована, знаходила симпатичний відгомін.***)

*) Спомини ст. 104—6. В листі до Франка Драгоманов писав тоді ж, в 1888 р.: „Хиба російських соціалістів була в тому, що вони не були європейськими соціалістами (котрі не мислимі без культури і політ. волі), а були бунтарями-народниками. А бунтарство-народництво то й видумали власне українофіли (Гайдамаки, бунт Ст. Разина, Мордовцева монографії) — й подали й Росіяням, котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Паризькою Комуною [натяк на „Вперед“, очевидно]. А тим часом українофіли сучасної програми не дали, а гайдамацтва переликались, і вишло, що перші (українофіли) були гіпокріти, а другі щирі. Звичайно українофіли навіть не спорились з російськими революціонерами, а говорили: „Та й ми хочемо сього“, тільки не казали, як. Я пев міг доказати документально, бо в мене сєть навіть українські бунтарські прокламації, котрі М. Вовчок і Ко. писали для Бакуїна і Печасва“ (II с. 121).

**) В листі до Кошицького, в тім самі часі, що в цитованим листі до Франка, Драгоманов писав: „З матеріалів . . . сєть у мене дєщо про відносини Українців до Герцена і Тургєнева і т. и. (та на лихо найбільше про Марка Вовчка, котра ще жива), про перші проби закордонного революційного гчдання українського, рев. прокламації“ (листи до Франка II с. 130). Очевидно, се що найбільш замішана в сім Марковичка ще жила, стримало Драгоманова від публікації сих матеріалів. Не знаю, хто тепер ними розпоряджає — я дуже б просив обізватись тих, хто до них тепер має приступ.

***). Напр. Павлик пише в осєпн 1876 р. до Драгоманова: „Мужики охолодли до Качк(овського) музи (до москвофільської агітації) та кажуть, що пишуть дурниці, або зовсім не розуміють „за віру, вїтчину, патріотизм“ і д. и. За то з усєї сили клощєть ся до того, що я їм говорив: я посилати буду хоть у кілька місць Галичини і видання Терлоцького, їх піймуть сєльські вчителі, як вже один

Транспортувалась вона і на Україну — але зараз не маю звісток про її поширення. *) Невважаючи на всі сердиті замітки Драгоманова про її утопізм і „балетність“ — про те що вона не вказує конкретних, реальних доріг до начеркненого соціалістичного ідеалу, в даним моменті, очевидно, не можна було ставити справи конкретніше, ніж то робили цитовані вище брошури, і сам Драгоманов, коли заходився поставити свою конкретну програму „європейського соціалізму, в передмові до Громади і в студії про Шевченка, на котру покликається, не дуже то багато міг зробити в її конкретизації й приладженню соціалістичних гасел до українських обставин. Усім сям пояснюється, що й скептичні замітки Драгоманова не спинили цього „буитарського“ напрямку, як не спинили „крики і доноси“ галицьких Пльованських і квівських Юзефовичів. **) Навпаки, „буитарський“ напрям розвивався, і можна бути певним, що і проєктована на 1876 р. закордонна часопись („український Вперед“), якби — доволі принакливо — не перейшла на Драгоманова, мала б такий самий соціал-революційний характер, як російський „Вперед“ і віденські брошури.

II.

В своїх споминах Драгоманов пише, що за неприємністю його в Києві в серпні 1875 р. подоріж Подольського і Терлецького туди в справі заграничної часописи не привела до остаточного поладження справи: „Ми прямо сказали О. Терлецькому, що журнал не можливий без Драгоманова, а коли Др-ова нема тепер, то нічого про те й балакати“, сказали Др-ову князе (с. 454). На жаль, сям як раз і кінчається його спомины, і він не оповідає дальшого ходу справи детально. Але з його листу до князя і інших згадок в кореспонденції виходить, що принципіально справа була порішена „Комітетом дванадцяти на Подолі“, як зве його Драгоманов, ще перед його відставкою. Фактичним редактором намічено Терлецького, головними співробітниками раховано

писав до Франка, що хоче щось писати про свої сторони в духу соціалізм. Я пишу до нього і посилаю йому видання квівські, а сам він прислав гроші на ваше „письменство“ і видання Терлецького“ (себ то віденські брошури). Сестра Навлика, тоді ще ледво овічена мішанка, пише братови в тімже часі: „Книжки . . . від вуйка Василя (Нар. Машина, Правда, Бідність) уже перечитала, то дуже мні сподобалися, бо то такі усе правда“. Про Франкового приятеля Генка оповідає Навлик в пізнішій листі, що він мав у селян великий успіх своїми переповіданцями соціалістичних брошюр, „котрі возив сму Терлецький, що мав на нього рішучий вплив“ — II с. 91, 119, III с. 352—3, і т. и.

*) Про переправку віденських видань і II т. празкого Кобзаря (поезій заборонених в Росії) з львівського складу (який час для нього служила „Просвіта“) — див. в кореспонденції Навлика т. II с. 98, 100 і дд. В осени 1876 р. для цього приїздив до Львова брат Чубинського, котрий писав до Драгоманова російсько-українською мішанкою: Ціль моего поселенія в Галиції есть во I-м чтобы как можно больше отослать в Россию илегалных метеликов (віденських) и другій том Шевченка, во вторых чтобы между Галичанами еоставить кружок или кружки, смотря по уселху, людей здраво смотрящих на вещи и усвоивших украинифильскія идеи.“

**) Драгоманов в листі до князя пише навіть, що В. Барвінський „що давнійми своїми виходками проти „московського нігілізму“ в новому руху молодіжи справді приблизив його до російського нігіло-соціалізму більше ніж цього напр. хотів я“ (с. 19). Але се, очевидно, сказано в полемичнім загалі.

„каторжників“ — групу, що витягала на собі „каторжну роботу“ в Київській Телеграфі, а перед вакаціями зісталась без роботи, через те що власницелька „К. Телеграфа“ відбрала його від громади*): се були Драгоманов, Зібер, Подолницький і Волков. На матеріальне забезпечення крім громадських фондів наспіла ще жертва „євангеліського юноші“, як його прозвали за свою жертву в громаді — Якова Миколаєвича Шульгина (братанича звісного Віталія III, фундатора „Київлянина“). Одержавши під той час невеличкий єрцдок, він значну частину його передав київській громаді на організацію закордонного видавництва і сам порішив виїхати за кордон, здасться не без заміру поступити сьому ділу. Робились заходи коло організації на Україні негалицьких друкарень для революційної літератури. В листах Павлика надруковано рахунок видатків в справі закупи і переправлення на Україну такої друкарні, для Мальованого, що займав ся сею справою в Одесі,**) а з оповідань Ф. К. Волкова знаю, що й сей „буштар“ виїздив в сій справі за кордон — переправити друкарню на Україну, і через се й опинив ся на еміґрації.

Несподівана одставка з університету Драгоманова, в осени 1875 року, раптом зробила його особою центральною фігурою в сих планах — доволі надпрограмово і для громади, і для нього самого.

Я згадав вище, що весь академічний 1874—5 р. Драгоманов був захоплений планами різних наукових праць і доволі здалека стояв від усіх сих соціал-революційних планів, — але став жертвечним козлом для всіх інсинуацій і атак, з різних сторін поведених на українство. Його приєднання на згаданім всенароднім вічу в Галичу, скликанім в місяці серпні галицькими москвофлами, дала провід до різних брехень: що він виступав там з декларацією про відділення України від Росії і об'єднання з Польщею. Сі й усякі інші історії були подані до ух міністра освіти і самого царя, що саме тоді приїхав до Києва. Попечитель ще перед вакаціями запропонував Драгоманову просити відставки з київського університету — що дало б йому можливість зайняти катедру в когрімсь иньшій місті, навіть на Україні; але Драгоманов тоді відрік ся. Тепер нієля сих нових інсинуацій його просто віддалено, „по 3 пункту“, з виключенням від усіх університетів України; разом з тим узято його під пильний поліційний догляд.***) Тоді київська громада запропонувала Драгоманову громадське утримання в розмірах дотеперішньої доцентської платні (1200 р.), з тим щоб він не бравсь за сторонні заробітки (в роді запропонованих йому поєад в судівництві, в транспортній компанії і т. под.), а віддавав свою працю українській справі. Драгоманов з початку не прийняв сєї пропозиції. Але тут вирінула гадка — передати Драгоманову ведення проєктованого закордонного видання, з тим щоб він виїхав для сього за кордон. В своїм пізнійшій (III) листі до князя, який мав на меті пригадати київській громаді, що весь план закордонного видавництва був ділом київських громадян, і він, Драгоманов, тільки виконував їх директиви, він уперас в те, що ся пропозиція була йому зроблена київською організацією, і що сам він, пам'ятаючи

*) Сношии с. 344. **) Листи Павлика III с. 25, Вилос 1907. VII с. 195.

***) Ся історія кілька разів розказана Драгомановим: в листі до Вучицького, з 25. IX (с. 329), в Громаді т. IV (1879), в автобіоґр., с. 368 і дд.

попередні певдатні проби в веденням „Кієвського Телеграфа“, дуже скептично ставивсь до нового плану, — тільки „in extremis“ прийняв єго пропозицію (с. 40). Але в своїй автобіографичній записці він писав навпаки, — що з огляду на сподівані репресалії против укр. літератури в Росії, після спеціально визначеної для сього урядової комісії, він уважав необхідним продовжувати літературну роботу за кордоном, і зараз же став ладитись до виїзду до Австрії — зоставсь лише на кілька місяців, щоб докінчити розпочаті праці (с. 240).

Се не зовсім, очевидно, точно: з листу писаного Драгомановим Бучинському під безпосереднім вражінням події (25. IX 1875), бачимо, що ніяких особливих репресалій від нововизначеної комісії тоді не сподівались. Драгоманов висловляє надію, що робота комісії скінчиться ся фіаском. Він дійсно ладить ся за кордон, але не так скоро: збираєть ся пробутти в Кіїві принаймні до весни, і потім їхати за границю, щоб „кінчати учено-літературні праці“ (Буч. 329).

Настрій в Кіїві був бадьорий, навіть підвищений. Сподівались, що сербське повстання в Герцеговині, що саме тоді розгоралось, розібе новий „святий союз“ трьох імператорів, перестарить Росію з її союзниками і вона втягнувшись у нову війну, в тім роді як була Кримська, буде змушена піти на уступки домаганням європейности — дати конституцію. Українці збирали гроші для повстанців, їхали добровольцями до Сербії й Герцеговини, з мріями, що на сій визволеній землі можно буде організувати соціалістичну державу.*) З другого боку вони вважали потрібним як найенергичніше підтримати з свого боку російський революційний рух в патяску на уряд. Особливо дружній контакт між українськими і російсько-революційним кругами був в Одесі. План заповання „українського Впереду“ за кордоном був одним з проявом сих тенденцій. Я думаю, що й Драгоманов в сїм моменті був щиро захоплений сим пастроєм, і як що сам не запропонував свою послугу єсому плануви, те мабуть не дуже опирав ся єї пропозиції.

Місцем видання памічалась Женева або Лондон; більшість „комітету 12-и“ стояла за се, і Драгоманов, як каже, ледви виговорив право почати діло в Австрії, і тільки як би там цензури умови показались занадто тяжкими, перенести видання до Женеви, або Лондону. Видавництво, охрещене „Громадою“, мало виходити в кількох сериях, на українській і російській мові. Основні, принципіальні статі, з науковим обґрунтованнем, мали виходити в формі „товстого журналу“, поруч того летючі листки па особливо некучі біжучі питання, і популярні брошури для інтелігенції й народу. „Громада будеть издание раздвижное“, як формулував се оден з ініціаторів. Основні, принципіальні статі були розібрані між собою місцевими спеціалістами. Сам Драгоманов, не вважаючи себе спеціалістом по українознавству, брав на себе теми з західно-європейського життя, і з сфери релігійної (против клерикалізму). Що до напрямку він, як каже, па силу одстояв ліберальний, а не бунтарський характер „Громади“: з усеї колєгії дванадцяти він, по його словам, був тоді „мабуть найменшим радикалом“ — а про одесців

*) Про се оповідав свої спомини Яр. Окупевський в ЛНВістнику 1902, XII.

і по казати: ті стояли на вповні революційній позиції (між членами укр. організації був Желябов!). Товарином Драгоманова в редакції мав бути Терлецький, дотеперішній редактор віденських видаць. (III лист до кн. с. 5 і д. с. 20, 41 й ин.)

Дотепер крім отсього оповідання Драгоманова, ми по маємо інших відомостей про сей цікавий момент. З листів Я. Шульгина, які переховались в редакції Впереду, з перших місяців 1876 р., коли Шульгин жив у Відні, чекаючи приїзду Драгоманова, можна констатувати тісний контакт сеї організаційної групи „українського Впереду“ з старим „Впередом“ російським. Цікаво бачити українські ймення які включились у сеї революційний ланцюх і фігурують в сеї кореспонденції: Драгоманова, Зібера, Лесевича, Вовка, Подолницького, Терлецького — і самого Як. Шульгина. Розуміється, се реєстр дуже неповний. Можна б додати Мальованого, Мик. Вас. Ковалевського, найвірнійшого з друзів і помічників Драгоманова, Ол. Ол. Русова й багато інших*). Драгоманов при кінці року їздив до Петербурга і одним з завдань сеї подорожки могло бути порозуміння з тутешніми редакціями в справі статей і дописів, які мали служити підсобним засобом до невеличкої плати положеної йому кнївською громадою (1600 руб.). Може і справа паспортова, з котрою боялись труднощів, — але кінець кінцем вона розв'язалась легко: пустили Драгоманова за кордон без перешкод. З устних оповідань М. В. Лисенка пригадую деякі подробиці громадських проведів, на яких держались дуже войовничі, революційні промови на адресу російського режиму, особливо П. Гн. Житецьким. В лютім Др. виїхав до Галичини, з порученням я. ин. передати гроші герцеговинським повстанцям від українських комітетів кнївського і одеського: здається, для сього заїздив він на Угорщину (по дорозі до Відня.)

З сього побуту Драгоманова в Галичині я на жаль дуже мало маю матеріялів. Соціалістичний курс, узятий Українцями з минулого року, зробив значні переміни в відносинах: придбав певних агентів, але настрашив і відкинув деяких давніших прихильників, між иншим і з поміж січовиків, на котрих такі надії покладав Подолницький. Найбільше „поразив“ нашу братію М. Бучинський, колишній герольд Драгоманова, описаний таким впередовцем ще в його екскурсії 1875 р. Він раптом змінив курс, одержавши на початку 1876 р. транспорт „Правди“ (Хитрої Механіки) від Терлецького: завернув його назад і написав „грандіозне тьфу“ на всі сеї видання, схарактеризувавши їх як „теорії поставлені самою тупою із соціальних фракцій“, і вичислявши ті параграфи австрійського кримінального кодексу, з котрими входять вони в конфлікт, докоряв Терлецькому, що він зв'язав себя з такою справою і зробив себе її зрядом. Терлецький відповів йому схвильованим листом, де заявляв, що він уважає для себе честю послужити своєю помічю, „на жаль поки що тільки формальною“, популяризації Марксових ідей, в дусі котрих написані видані брошури, оригінальні й перероблені з великоруського, і не заважає ся „не тільки голову свою, але й цілого себе

*) Дуже мало знаємо закордонну діяльність Вовка в сих роках; в своїх замітках 1907 р. (Вылое VI) він пише, що два роки, 1876—8, був пенсіонером кнївської громади, таким же як Др-ов, і жив у Женеві як співредактор „Громади“; але здається, що сею заміткою хотів він закрити свою дійсну революційну роботу.

із усею своєю будучністю і кар'єрою покласти під обух власти, коли того вимагатиме інтерес справи, котру я борю" ¹⁾).

Але в поміч захитаним рядам січовиків виступали нові адепти з львівського „Академічного Клуба“, студентського товариства, москвофільського напрямку. Це оден з дуже далекосягнених епізодів галицького національного життя, який мав велику вагу також і в історії українського соціалістичного руху. Д-в ще торік звернув увагу на сю групу та його літературний орган „Друг“, і випробовуючи свою теорію, що докладніша знайомість галицької молодіж, навіть москвофільської, з новітньою російською літературою, демократичною і народницькою, неодмінно зведе її на український народницький ґрунт ²⁾, післав туди весною 1875 р. „листа“ в сім напрямі ³⁾. Пригодою послужили статі „Друга“: „Новое направление украинской литературы“, в значній мірі навіяні статями Др-ова в Правді і Вістнику Європи про взаємини української і великоруської літератури. Др-в закликав галицьку молодіж москвофільську закинути „рутенщину“, котрої вона вживала в своїм органі, писати котроюсь живою мовою — великоруською чи українською, і безпосередно, а не в перекладах на „рутенську мову“, знайомити ся з російською літературою. „Перейшовши як належить ся нашу великоруську літературу вони непременно дійдуть до хлопomanії, а хлопomanія на малоруськім ґрунті се і єсть українофільство“. Сей реценз не оправдав себе в дальній історії галицьких відносин, але сим разом статі Др-ова (продовжені потім в першій половині 1876 р.) зробили сильне вракіння на галицьку молодіж, і як членами „Клуба“ знайшлись група людей, досить, або й дуже цінних, які під впливом їх зійшли на демократичний, народницький ґрунт, прилучились до українських течій і більш або менш тривко зв'язались і з соціалістичним рухом.

Перший і найбільш тривко зв'язав ся з ним, а особливо з особою Др-ова, Михайло Навлик, тоді студент другого року філософії, з вільнодумної селянської чи міщанської сім'ї з косівського передмістя Монастирища, духовний вихованець мона-народолобця Ів. Білоуса, стихійний селянський соціаліст. Він тоді заробляв при редакції „Друга“, познайомив ся з Др-вим, коли той зайшов до читальні „Акад. Клуба“ в Л. Заключивши в переїзді через Львів (1876) ⁴⁾, розпочав з Др-вим кореспонденцією іменем редакції з приводу його пропозиції (перший лист його маємо з квітня 1876 р.), потім перейшов на особисті зносини, став шукати в нім моральної і матеріальної помочи, зробив ся вірним і безмежно відданим учеником і пропаґандистом його писань, ідей, плянів —

¹⁾ Лист 6. І. 1876, виданий Франком в альманасу Січи.

²⁾ Слово „народницький“ я вживаю не в тім специфічній значінню, яке воно набрало під перама деяких великоросійських ідеологів, в реді Каблиця-Юзова („Интеллигенція и народъ“) і тим збрідило ся богатством (Др-ову в тім числі, котрому після свого смерділо і слово „народ“, відгонячи містичним розумінням сього „народу“), — а в тім як воно вживалось з початку, однаково з галицьким „народовством“ — що теж потім зійшло на партійну марку.

³⁾ Всі три „листи“ („Листья вь редакцію Друга“) передруковані при II т. листів до Франка. Перший лист вийшов в N 11 „Друга“, з 1 (13) червня 1875 р., з заміткою, що отримано його „перед кількома неділями“.

⁴⁾ Пор. Навлик II с. 63 і 272. Саме тоді, чи може трохи перед тим Драгоманов дав свій другий лист до ред. Друга: він надрукований в N 5, з 1 (13)

як у львівських студентських гуртках, так і в тих селянсько-міщанських кругах, в яких обертав ся дома. Тут теж знайшов горячих адентів і проповідників соціалістичних і радикальних ідей. Перед усім такими стали його сестри Анна і Параска — героїні безконечних політичних процесів, котрі вони перенесли з величним стоїцизмом; індивідуальности далеко сильнішої й яскравішої від свого брата, тільки наслідком галицької мізерії вони не відіграли ширшої політичної ролі, для котрої були створені, але пропагандистками нових ідей в своїм кругу були невтоможними і впливовими (з них Параска скоро вмерла, Анна, скільки знаю — працює й досі). Сам Михайло Павлик, людина не великих здібностей — і досить не соціальної вдачі, свої слабші сторони (котрі зробили його доживотною карою Др-ова, на яку він не раз гірко жалів ся в своїх листах) викував незвичайним завзяттям і витривалістю, з котрою він старався опанувати ідеї й взаівки свого учителя та проводити в своїй діяльности й писаннях. В відповідь на його нарікання на трудні обставини життя і неможливість мати своїйний кут для праці, Др-ов запропонував йому, в червні 1876 р., шиймати за гроші його, чи київської громади, помешкання, котре могло б служити заравом пристановищем для людей приїзжих з України, з громадськими дорученнями (Павл. II с. 44). Це було не дуже конспіративно, і наробило потім різної біди, але зробило Павлика громадським (а особливо драгоманівським) псеіонером і посередником між драгоманівською групою і українськими соціалістичними і поступовими громадами, і взагалі в сих перших роках своєї діяльности, поки піднялись шийні, більш талановиті робітники, Павлик був дуже цінним і впливовим пропагандистом нових ідей в Галиччині.*)

Будучий великий талант, поруч нього, довго зіставався невідгаданим — в особі Павликового товариша, молодшого від нього на оден університетський курс — Івана Франка, котрий також пристає до редакції „Друга“, вступивши до університету, хоч не був москвофілом як Павлик, — а для того тільки, щоб мати приступ до редакції й її книжок.**)

Він тільки здалека бачив Драгоманови підчас березня 1876, з приміткою редакції, що одержано його „перед 3 місяцями“. Коли покладатись на се означення, виходило б, що Драгоманов писав його ще при кінці 1875 р., і переїздячи через Львів міг поінтересуватись, що з тим листом сталось.

*) Див. його оповідання — трохи хвалькуваті — про „фурори“, які викликали його відчуття в львівських кругах, в II т. листування.

**) Тим часом як Павлик любив підчеркувати, що він ніколи не був народовцем, а від впливом Драгоманова просто від москвофільства перейшов до соціалізму, — Франко навпаки закликав, що з москвофільством не мав ніколи нічого спільного, і звязок його з „Другом“ був цілком випадковим. (Див. Дерешиску Драгоманова с. 20.) Павлик дійсно признає, що Франко був уже в гімназії (дрогобицькій, з котрої прийшов 1875 р. до львівського університету) народовцем, хоч і не глибоким — писав фонетичним правописом, на чім се народоцтво кінчилось тоді у багатьох (II с. 57). До нових ідей з початку ставивсь не прихильно, як переказує його „тогиді“ (1875) гадки в наведеній в тексті цитаті Павлик (II, с. 96), і тільки від впливом нового руху, період в якім вів Павлик „перейняв тої гадки“ (с. 92). Мушу одначе заважити, що відзиви Павлика про Франка треба приймати все з певною обережністю: у нього до Франка зісталось на ціле життя непереможне суперництво, яке часто переходило в стороничість і навіть во-

його переїзду через Львів, і аж рік пізніше, з поч. 1877 р., почалося його листування з ним: коли Павлик сидів в арешті й Франко — один з товаришів опікував ся ним, — але ці листи досі не видані*). Ф-ко не йшов так сліпо за Драгомановим як Павлик, і взагалі, вважаючи себе з покликання поетом перед усім, менше віддавав соціалістичній пропаганді, хоча й зорідарізував ся з новим рухом, який „незамітно але сильно“, як висловлювався Павлик, ширив ся між молодістю, підіймаючи серед неї спасенний бунт не тільки против клерикальної диктатури, але й против „патентованих народовців“ з старшої генерації. От що писав Павлик Драгоманову в осени того року (2. XI. 1876):

„Нові гадки йдуть меж молодіжк незамітно, але сильно, так що молода партія (народовці) явлю вже каже, що львівські народовці далеко лишились позаду науки, і бачить, що треба вчити ся. Дольницького б не пізнали, Франка також. Він хотів було відібрати собі життя, що таке уперед думав і писав, і казав, що у сім вище Дольницький. Той чоловік (Франко), що казав мені, тогді: „я не думаю писати по хлопській, за хлопів, для хлопів“, тепер зовсім перевернув ся, побачити можете із „Друга“ (исевд. Мирон). Дольницький від тогді, кажуть, став задумуватись, як прочитав случайно мій перший лист до вас, де я писав, що він говорить про усе, а ні одної книжки не бачив (Білинського, Драгоманова, Чаадасва і т. д.) — і той чоловік, що на смерть заїв ся за мною тоді за понів, приходить потому до мене перепроситись, і у вакації вже не то дуяє... А другі ще дужче змінились. Левицький (візній-

рожиччу, яка непокоїла й самого Драгоманова, хоч теж дуже скептично настроєного до Франка. Взагалі відносини сеї трійці: Драгоманов-Павлик-Франко, для котрих, на жаль мусимо користуватись головно листами Драгоманова і Павлика, бо Франкових видано дуже мало, — се тема глибокого психологічного інтересу, не тільки що історичного. Я не можу заглиблюватись до сеї теми на сім місці, але мушу коротко зазначити свій погляд. — бо від нього залежить становище до того матеріялу, котрим нам приходится користуватись в сім статі. Талантом і різносторонністю Д-в значно перевишав Павлика, а Драгоманова Франко, — але різниця в літах і становищу не давали змогу свого відчувти відразу. Драгоманов тільки під 1890-і роки нарешті переконався, що Франко „талант!“... А доти се був для нього тільки здібний, але дуже недієцільований ученик, для котрого він не жалувал прикрих і обидливих лайок за його „своки“. Павлик, найбільш обмежений і бідний здібностями, був найбільш витривалим і твердим в вірі — в тих гадках, які головню засвоїв у Драгоманова. З презирством осуджував він „дволичність“ Франка, і так сьмо міг би читати мораль і своему учителеви, який також в свідомости свого духового богатства „сіян на всі вітри“, і тільки глибокий, просто релігійний піетизм, котрим Павлик був перейнятий до Драгоманова, стримував від критики його самого. Але до Франка вони були обидва безпомадні, і се несвало відносини Франка до Павлика, а часом викликало і на Драгоманова гнів, котрому дав Франко вираз в передмові до I тому свого листування з Драгомановим.

*) „Михайла Драгоманова бачив я у перше десь у початку 1876 (надр. хибно: 1886) р., коли він емігрувавши з Росії їхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилю в аудиторії Ом. Огоновського в університеті; Огоновський своїм псевдоклясичним стилем дякував йому за те, що „дозволив почути його аудиторію своєю присутністю“, а по його відході мав Драгоманов до кружка молодіжи, який обступив його (я не був між ними) сказати, що скільки бував по Росії і Европі, а таких глухих викладів як у Львові не чував ніде. За весь час побуту Драгоманова у Відні я не мав з ним ніяких зносин.“ (Передм. Франка до листів, I, ст. 6.) Про візиту Д-ва на „Весіду“, на відчит студ. Литвиновича про Сербію — Записки Н. тов. Шевч. т. 55, II. Хр. с. 14.

ши редактор „Зорі“] ів ся зо много тогід з початку на смерть, а тепер мене найдужче любить, згадує про це і каже не дивуватись, бо він зріє межі твердою пошам. А другі, навіть нові, далесо вже відбігли від львівців. Белей, що переведив Еркмана-Шатріана у Друзі, переводить тепер разом з Мандичевським (він приїхав із Відня на 4-ий рік прав) статью із франц. Revue про соціалізм — оба трохи вміють, то борзо виравлять ся... Ви знаєте, що вас не люблять народовці львівці, — але, каже Белей: „за то ми його любимо“ (II с. 97).

Драгоманов приїхав до Відня в перших днях березня ¹⁾ і застав там з близьких товаришів Ост. Терлецького і Н. Шульгина, у котрого й замішав тим часом, чекаючи сімї, яка приїхала тільки в червні, з В. Беренштамом. ²⁾ Розглянувся зараз у тій революційній матеріалі, який проєктував ся до видавня ³⁾. В роботі застав згадку брошури Волховського, против котрої, як знаємо, доволі гостро виступив, винуючи їй конфіскату і настаюючи на тім, щоб попропускати з неї небезпечні місця; але Терлецький відповів на се, що не має права робити в брошурі змін, а зрештою певний, що вона й так пройде. Вона пішла таким чином в світ в своїм неврівніім „бунтарській“ вигляді, — але що до інших ще не виданих до друку брошур Драгоманов, очевидно, поставивсь рішучіше, і не хотів дальше сього бунтарського напрямку. В таким напрямі він, очевидно, зараз же повів кореспонденцію з Подолницьким, проєктуючи йому винустити нове видання брошури „Про бідність“: думаю, що в портфелі була також друга брошура Н-ого, „Про хліборобство“, котру Драгоманов уважав потрібним зробити більш інформативною, науковою, і бравсь переробити й доповнити в сім напрямі. Я догадуюся з того, що вже літом Драгоманов вів переговори з Впередом про те, де б його зручійше видати нове, поправлене видання „Бідности“ ⁴⁾, і доволі скоро потім, разом з брошурою Драгоманова („Про те як наша земля стала не нашою“) вийшла доповнена і перероблена брошура Подолницького „Про хліборобство“. Міркую з того, що зараз по приїзді до Відня Драгоманов списався з Подолницьким і дістав його принципіальну згоду на перерібку ⁵⁾.

¹⁾ В листі писанім Як. Шульгиним з Відня 28 лютого приїзду Д-ва сподівають ся на найблизнім тижні. 4 березня Драгоманов уже пише з Відня, заїхавши до Шульгина.

²⁾ Навлик, II, с. 33.

³⁾ Вперед, с. 23-4 — Драгоманов звиняєть ся перед впередчиками, що не міг переглянути справленого тексту „Хит. Механики“.

⁴⁾ Листи Драгоманова з 20 і 28 мая 1876 — Вперед с. 26 і 27.

⁵⁾ Про сю свою редакційну роботу над брошкурами Подолницького Драгоманов писав в III листі до кнзя: „Навіть С. Подолницький прощав мене, коли я викидав такі фрази (собою „поклик до оружжя“) перероблюючи його брошури „Про бідність“, „Хліборобство“ (с. 23).

Се треба мати на увазі, оцінюючи відзив Драгоманова про його відносини до Подолницького в „Споминах“, де він занадто вже зводить до мінімуму свої впливи і звязки, з огляду на брудне обвинувачення батьків Подолницького, що він збивав на бездоріжжя і матеріяльно експлуатував їх сина (про се низше): „В справі відносин моїх спеціально до С. Подолницького, про котрі навіть напечатано лист його батька в „Русской Старині“, я мушу сказати, що С. Подо-

Подолінський в тім часі заходився кінчити свою медичну освіту і за сею роботою, очевидно, трохи відійшов від товариства. Серед „впередників“ про нього ходили чутки, що він зоставсь добровольцем у Герцеговині (вн їздив на Балкани попереднього року), а Шульгин, поправляючи їх, писав, що він працює в своїм маєтку — організував там велику лікарню, сам лікує в ній і вчить дітей і дорослих; розуміє ся, дозволу відкрити школу він не брав, однакovo не дозволили б, — такі штуки йому вдають ся: „помагають аристократичні звязки і тільки йому одному властивий такт — нікому іншому се, розуміє ся, не пройшло б дурно.“ Очевидно, і російські й українські приятелі загубили звязок з Подолінським, і звістка Шульгина, дуже інтересна, мабуть опізувала його зайняти з попередньої осені. Тільки при кінці лютого Терлецький дістав від нього листа з Вроцлава (Бреслау), що він там лащить ся до докторських іспитів, хоче їх здавати в маю, й потім просто поїде на Україну (Вперед с. 12 і 18).

Тім часом зловіщі пророцтва Драгоманова сповнились в новій мірі: віденська прокуратурія екзеквувала „Правдиве Слово“ і видала процес його видавцям: Ост. Терлецькому і власникові „Болгарської друкарні“, де її видруковано — Якові Ковачеву. Пішло все дуже скоро — 12 квітня поліція вже забрала з друкарні весь запас брошюри, який знайшла там: 2850 примірників*). Після свобідного виходу і розновоюдення попередніх брошюр се була зовсім несподівана прикрість; говорили, що приводом був донос москвофілів, котрі й спарували тенденційно-невірний переклад сеї брошюри для прокуратурії („Ви, певно, знаєте, що бюро перекладів з руського у Відні й досі в руках москвофілів“, додає Драгоманов — III лист с. 18). Переклад справді був скандальний, і на його тенденційних перекрученнях головню й опер свого оборонну промову на процесі Терлецький, — а поза тим доводив, що брошюра зовсім вірно представляє становище селян в Росії.

Процес — се був перший соціалістичний процес в Австрії: ся честь принала нашому скромному соціалістичному гурткові — скінчивсь оправданнем обжалованих. Терлецький, як видавець, тримавсь підчас процесу зовсім гідно, ставши на своїм науковім ґрунті — реальної історії скасування кріпацтва в Росії; прокуратор і трибунал натомість старались звести питання на перенективні соціалістичної пропаганди в Галичині і те вражіння, яке могла б тут зробити брошюра. Се була

линський ніколи під моїм впливом власне не був. В 1870 р. я бачив його раз чи два в Києві в одному кружку молодіжи, де Зібер читав свої реферати про Маркса; потім я в початку 1873 р. дістав од нього з Цюриха лист, в котрім він прохав у мене згаданий реферат про Шевченка, далі він мні прислав літографовану програму „Вперед“, на котру я писав свої уваги, не згідні з многими точками загальними і спеціально в польській справі. Про се ми спорились нераз і в Цюриху, але С. Подолінський зоставсь впередником досить переконаним. Опісля вже він починав зближатись до моїх поглядів, але наші публичні взаємини були більш у тому, що С. Подолінський поручав мені друкувати його готові праці, котрі я иподі мусів місцями поправляти — в якому зміслу, чи гострішому, чи в поміркованішому, читач побачить в свій час. На друк тих своїх праць С. Подолінський вислав мені гроші по рахункам тінографій“ (с. 186—7).

*) Звістка про конфіскату й процес у Франка, „Ост. Терлецький“ с. 29, початок судової промови О. Терлецького — Листи до Франка, II с. 370.

доволі невдачна матерія, супроти того що брошура говорила про спеціально російські обетавини, і пріязні висловилась против обвинувачення. Але конфіскація брошури не була введена, і се послужило важкою вказівкою для адміністрації і для всяких денунціантів-добровольців на будуще. Три попередні брошури, пронесені в Відні, були слідом сконфісковані львівською прокуратурою, і почалась взагалі нагірка на соціалістів.

В українськїм віденськїм гуртку перекривши, відкриті конфіскацією „Правдивого Слова“, відразу були оцінені і навіть, можливо, — перецінені. Терлецький і товариші після свого інциденту вважали видавання української соціалістичної часописи в Відні не можливим, навіть друкувати брошури вважали ризиковим. Драгоманов мусів вернутись до старої альтернативи, передбачаної ще в Києві: виїхати між Лондоном і Женевою. Він сів на ся в сій справі з товаришами, які були за кордоном, і вони з ним згодилась.*) З місяця мая маємо листи Драгоманова до льондонської редакції „Впереду“ з запитанням, чи не можна б там друкувати нове видання „Про бідність“, тому що в Відні вже не можна: він розвивав аргументи за Лондон і Женеву: „в Женеві забагато компатріотів“, Лондон — за далеко „від братів“. Спинивсь на Женеві. В Відні Драгоманов надрукував тільки невеличку російську брошуру: „По вопросу о малорусской литературе (Панславизмъ, Панрусизмъ и Панмалорусизмъ)“; але виладив „третій лист до редакції „Друга“**), надрукував в Neue Freie Presse статю про царський указ против українського слова, і потім на осінь виїхав ся до Женевы. Сюди йому „в поміч“ слідом виладив незабутнього Антона Ляхоцького, в історії українського письменства звісного звичайно під іменем Кузьми.***) Він

*) Лист до Києя, с. 6—7.

**) Він надрукований був в N 13, з 1 (13) VII, з заміткою, що одержано його „сими двома“.

***) Я поставив в ланки слово „в поміч“, тому що „Кузьма“ був доволі сумнівним помічником Драгоманову, з котрим його звязала хижерна доля. Пок. Ф. К. Вовк оповідав з великим гумором в моїй хаті компанії, яка зібралась тоді з приводу святкування Лисенкового юбілею у Львові, про те як Кузьма понав в українські емігранти. Скільки пригадую, сталося се ніби так, що канцелярист Ляхоцький сидів в участку, зовсім не за політику, в однім часі з Українцями, в тій часі і з Вовком, котрого рішено було викрасти, аби не дати його заузтати в серйозний політичний процес; коли Вовк з тов. тікали, Ляхоцький теж рішучо заявив, що він мусить тікати з ними, і прийшлося його забрати й вивести разом за кордон. При кінці 1876 р. він приїхав до Львова разом з українським революціонером Ястрембським, під назвою Куртієва. Заїхали до Павлика і були тут арештовані. наслідком арешту „Сашечки“ Черепашкива, що довго сидів у Львові з транспортом книжок від Драгоманова на Україну, розкличивши між емігрантами гроші, дані йому на дорогу, і кінець кінцем звернув на себе увагу поліції, котра потрусила його, витрусила знети, почала ханати емігрантів, а в кінці взяла і їх „пристанодержателя“ Павлика. Серйозного нічого з сєї справи їй не вдалося витиснути, і сей перший поволох багатий більш комічними, ніж трагічними епізодами. В листах виданих Павликом є досить сих комічних елементів, на ґрунті українсько-галицьких непорозумінь. Додам маленький анекдот, зі слів Ф. К. Вовка, як Черепашкину наздогін була відслана записка, щоб він не забув „гвоздик“, цвяшок, котрим прибила була пляшка, з захованим під ним потайним листом, а поліційний перекладчик зрозумів се „не забудьте гвоздик“, квіток, і добачивши в тім зверхглибоку конспірацію, доводив до відчаю бідного „Сашечку“, взагалі людину

був поставлений до друкарської штуки — скласти українську соціалістичну літературу. Так був положений початок женевської „друкарні Громади“, котра однак складалась з набору черевок, які „Кузьма“, ви-складавши, на плечах відносив до машини в справжній друкарні.

Літературна робота лягла виключно на Драгоманова і довго не могла налагодитись. З старих приятелів був в Швайцарії Зібер, але з ним у Драгоманова співробітництво не налагодилось, не вважаючи на дуже велику особисту приязнь: чи були тому причиною принципіальні різниці між марксистом Зібера і анархічним федералізмом (прудоївством) Драгоманова, чи якісь інші обставини, не можу судити. З інших „каторжників“ з „Кієвского Телеграфа“, які стали осередком женевського соціалістичного явись і вивесли на собі женевську літературу і політичну працю, помагав Драгоманову поки що тільки на віддалі Подолінський, що переселив 1877 р. головню в Київ, зайнятий своїми особистими справами, і Вовк, що докінчував працю над виданням празького Кобзаря, а разом, як сам каже (вище с. 53), рахувався співредактором „Громади“, на місце Терлецького, і доставав таке ж як і Драгоманов утримання від книги. На місці, в Женеві Драгоманов застав гурток анархістів-бакуністів, т. зв. групу „Работника“, першої робітничої революційної часописи, що виходила від 1875 р., але урвала в весною 1876 р. Це були люди з доволі широким федералістичним світоглядом і з деякими схиланнями чи розумінням українства (з їх друкарні вийшла українська „Золота Грамота“ для чигиринського бунту). У Драгоманова з ними завязалося і літературне і технічне співробітництво (особливо приязні відношення з Мих. Жуковським). Але се не заступало потреби в українській групі співробітників, котрі б не тільки розділяли роботу, але й ділили відповідальність за неї. В своїм проєкті „Громади“, долученім до „переднього слова“, що подасть ся нижче*), Драгоманов висловлює висесене з зробленого досвіду переконання, що для скільки небудь доброго ведення задуманого видавництва треба б принаймні нятьох людей, котрі не тільки писали б, але й підписували свої праці. бо „війна потрібує людей, котрі б виступали з отвертим видом і були готові на все“, а обставини у Росії після 1876 р. зложились так, що „усяке українство, навіть найемірніше, стало „на воєнний етап“. За недостатчею такого гуртка Драгоманов уважав можливим все що писав — писати тільки від свого імени, як свої індивідуальні гадки, приймаючи на себе одного відповідальність за них.

По приїзді до Женеви Драгоманов винуватив нове, „очищене від бунтарства“ видання „Бідности“ Подолінського н. з. „Про богацтво і бідність“ (брошура ся потім була видрукована по польськи і білоруськи), потім другу наївну і Богови духа винув в політиці, своїми допитами про сі „звездіки“. В березні Навлика і Ляхоцького винуватили, і Ляхоцький поїхав до Женеви, а місяць пізніше визволено і Черепашина з Ястрембським. Черепашин потім довго жив в Швайцарії, а Ястрембський вернувся на Україну, був засланий на Сибір і згинув там підчас одного з арестантських бунтів. Додам, що в сія провалі Драгоманов винуватив російських революціонерів і дуже його жалував („большой ерунды патворили соотечественники и разбили весь мой плань склада книжного — а все россьйская манера сей чась росноряжаться по губернаторски и дѣлать третій шагъ, не едѣлавъ перваго“ — Вперед с. 34).

*) В нашім передруку сей проєкт унущений, він займає 97—101 оригіпалу.

брошуру Подолницького „Про хліборобство“ і паралельну свою: „Про те як наша земля стала не нашою“. Ці три брошури звязані в одну серію („розмова перша“, „розмова друга“, розмова третя“), з фіктивним іменем „Линського“ як автора, становили маленьку енциклопедію українського селянського соціалізму або, як означав се Драгоманов, в згаданім проспекті громади — „лишкеми для громад мужицьких“, які мали становити популярну серію „Громади“ — „писану для малолітніх людей“. Мала бути тут ще четверта книжечка „Про те як хлібороби без землі застались“, котру Драгоманов анонсував як готову вже для друку в згаданім проспекті 1878 р., але вона не з'явилась. По сім, по його плану, мусів йти „такий же круг про ремесло і фабрики“ — він був заступлений пізнішою працею Подолницького „Ремесла й фабрики на Україні“ (1880).

Як другу серію „Громади“, „писану для панської публіки всеросійської і всеславянської“, Драгоманов в згаданім проспекті рекомендував свої брошури, випущені протягом 1876—7 рр.: „По вопросу о малорусской литературе“ (віденське видавство), „Турки внутренние и внешние“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“ і „Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины московскаго процесса социалистовъ“. В цих брошурах, як він їх характеризував, — „розбирались справи українські по зв'язку з всеросійськими и всеславянськими, або справи всеросійські і всеславянські з погляду українського громадянина“: відкривали контраст визвольної словянської програми Росії в політиці заграничній з її внутрішньою неволею. Ці брошури Драгоманов просив земляків прийняти за початок „Славянської Громади“, яка мала виходити поруч властивої Громади, для висвітлення українського питання в перспектив „всеславянської федерації“, котру женецьке видавництво ставило як постулат українства (див. „переднє слово“, нижче). Мусимо пам'ятати тодішні настрої: війну за словянське визволення, питання про дальшу долю словянських народів та їх внутрішній лад, які Драгоманов хотів використати для пропаганди ідей словянського соціалістичного федералізму. Для I т. „Славянської Громади“ в 1877 р. вже надруковане було вступне слово й інформаційна статейка про Сербів („Де Сербии живутъ теперь і де жили попередъ“) — але Драгоманов чомусь передумав, в згаданім проспекті зановів на першу статю „перегляд стану Українців серед поступових гуртів найближчих їхніх сусід: „Історична Польща і народоветва (очевидно: народности) руські“*). Ця тема одначе оброблена ним була значно пізнійше і в иньшій зв'язку, просектована ж „Славянська Громада“ так і не появилась. Не знаю, на чім розбив ся проект: найскорше мабуть на фінальовім питанні, бо всесловянських інтересів Драгоманов не стратив.

Довго це витанцювалось і головна, українська „Громада“. Др-ов приготував для неї велику студію про шкільну справу на Україні і випустив її окремою відбиткою в 1877 р. („Народні школи на Україні серед життя й письменства в Росії“, ст. 152). Вовк зладив хропіку

*) Можна думати з заголовку, що стаття мала бути українська, взагалі ж Драгоманов допускав під сям наголовком „Сл. Громади“ „книжки на всякій славянській мові“ (проспект).

українського життя, по газетах останнього року і деяким листовим і устним відомостями: першу частину її теж вишито як відбитку тогож 1877 р., решта лежала та й лежала — покійний, як оповідав мні потім, мусів її безконечне число разів відновляти й відвікати — друга частина її повила ся тільки в 1882 р., а в цілости вона так і не була використана — в кождім разі не закінчена. В згаданім проєкті пояснюєть, що в першу чергу подають ся вибірки з газет, а епистематизація великого матеріалу, що приходив в виді кореспонденцій з України, відкладалась на пізніше. Свідомо на боці полишено матеріал галицький — мовляв, він буде освітлювати ся в львівській соціалістичній часописі „Громадський Друг“, а Угорську Україну поки що зіставлялось зовсім, через недостачу матеріалу — тим часом Др-ов відслав цікавих до своєї віденської брошюри „По вопросу“, а також була ним надрукована стаття про становище українського селянства на Угорщині по французьки, в женевській соц. органі „Le travailleur“, 1877 р. (Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois), потім по італійськи в Rivista Internazionale del Socialismo.

Саму „Громаду“ затримувано, очевидно, чекаючи програмних, провідних статей („монографій“), обіцяних київськими авторитетами, а також обіцяної белетристики. З белетристики прийшла одначе тільки доволі сіренька повість Мирного „Лихі люди“, котру Др-ов надрукував і вишито як відбитку з третього (!) тому „Громади“: очевидно — для першого виступу сподівався чогось сильнішого з обіцяного, але воно не приходило *), як і розібрані книжками „монографії“. На ці „неустойки“ літературні й грошеві гріко стазживєть потім Др-ов в своїм листі до Кіши, виправдуючи ся з женевської безпліновости:

„Взявєть же я за „Громаду“ тільки тому, що мені виразно обіщали люди (з Вас), не безусі, а власне „христових годів“ (вишні навіть і ветрових), а вишло так, що перші ці люди і дезертували з поля битви, на котрому я, по їх показу, протрубив атаку... Я вишен, що Громада виходила томами, вишен що „не порацились з Вами“, перейшов з Відня до Женевы и т. п. Та ж форма Громади була придумана в славному комітеті дванадцяти на Подолі: томи були придумані власне для того, щоб перше освісно вплинути принципі науговими статями, котрі й взялись писати добродії X Y Z і т. д. (хочете, щоб я назвав імена й заголовки?). Целя томів були положені листки (я й видав одні в 1878 р.**), в самий горячий час — а все таки не получив і для листка ні стрічки од членів комітету ініціативи). Коло томів брошюри для інтелігенції й народу. Один з ініціаторів придумав і формулу для всіх цих публікацій: „Громада будетъ издание раздвизное.“ Як тільки я переступив границю, „раздвизная“ публікації не заталсь (я навіть прибавлю, що вони то — напр. брошюри „Як наша земля“, „Турки впутр. п. в.“ і т. д. мали найбільше ходу в публіці із всіх

*) Мабуть чи не „Воли“ Мирного призначались на першу збірку (т. II) — лист до Огоновського про се (Переписка с. 168), на жаль, відрукований з прогалинами.

***) Се перший і єдиний „Листок Громади № 1“, з статєю Др-ова: „Коли битесь, то не миритесь.“

паних публікацій). Задержалась тільки публікація томів „Громади“, бо мене цілий рік водили обіцянками вилетати праці, а потім я мусив сам писати їх половину, а в другій — помагати складувати зовсім сирій матеріал. І для того і для другого я мусив учитись, бо пам'ятаєте, я по вговорю мав писати статі по европ. [і?] релігійним питанням, а всю українською обіцяли писати спеціалісти, в котрих я тільки що хотів вчитись як школяр, перед тим як мене вислано видавати Громаду“ (с. 6).

Підвели також і галицькі співробітники. „Ні один січовик, навіть з тих, котрі взяли гроші (замічу, не малі)*) за працю в Громаду, не дав їй нічого, і навіть не відмі їй нічим“ — жалівся в однім з пізніших листів до Франка Др-ов, вичислюючи всі галицькі прогрішення (I с. 59). Черешани, який приїздив до Відня і Львова зимою 1876/7 р. в справі організації нелегального транспорту на Україну, теж гірко жалівся на віденців, і при всій дрібничавості сих екаре вони все таки характеризують ситуацію (Павлик III с. 173).

Не дідавшись обіцяних праць спеціалістів, по основним питанням української історії, Др-ов сам узився писати програмну статтю про російсько-українські відносини („Пронацій час. Українці під Московським царством 1654—1876“). — навіть почав її друкувати, але потім закинув, і віддрукована частина вже після його смерті була опублікована (в „Життю і Слові“) Павликом, який при тім висловлював здогад, що мабуть Др-ов признав „неполітичним“ для даного моменту тезу певної безвиглядності російсько-українських відносин, на яку вказував заголовок.

Ці статі друкувалися, і навіть виносувалися, в 1877 р. — а тим часом не було ще вступної програмної статі, котра мала вложити profession de foi нового орґану, і взагалі українського соціалізму. Ця передмова — переддрукована в пізнішій збірці, була виготовлена в квітні 1878 р. Чому так пізно, се з'ясується невідомим. Чи мала прийти така програмна стаття з України? Чи ті провідні гадки, які Др-ов в ній хотів вложити як програму українського соціалістичного руху, не вповні відповідали поглядам його ближніх товаришів? Правдоподібно, вона була роботою до певної міри колективною і має підпис одного Драгоманова мабуть тому, що інші спів-автори не могли „виступати з отвертим видом“. Мійні вона взагалі здається мало яскравою і виразистою і робить вражіння певної поміркованості. Конечний анархичний ідеал — вільної федерації громад-окуп, з переважно-селянським характером, не приведений в тісній звязки з політичною програмою-мінімум: боротьби против деспотизму, клерикалізму і панського засялля. Звязки з історичними прецедентами ледви означені. Зовсім бракує соціально-економічної програми. А в тім, кожний має тепер текст перед собою, і я не буду входити тут глибше в сю справу.

Хочу зате звернути увагу ще на одну, мало знану програмну брошюру 1877 р., характеристичну для тодішніх відносин. Се анонімні „Записки южнорусского социалста, выпускъ первый (одинокій), Genève, Imprimerie Russe, 32 стор.“ Вона вийшла від людини дуже близької Драгоманову, але мабуть не від нього, судячи з того як він потім відрікається ся інкрімінованого їй виразу „націоналізованія соціалістическихъ тенденцій“

*) Про сей невідомий аванс див. пізше (с. 77).

(Громада IV с. 359—361). З другого боку була се людина дуже близька „Впередови“, яка каялась свого колишнього общеросійства („каемся, что исходя изъ превратныхъ русскихъ идей начали съ того, что на первой страницѣ „Впередъ“ сразу водрузили знамя соціалистическаго переворота для всей Россіи и даже для всего человечества“). Думасть ся мніи про Подолнського, з його хитаннями в сій справі, про котрі ще нижче. Але се тільки згодом.

Брошюра виступала проти комуністичного містицизму російських народників і їх обще-російства, вказувала на його нереальність, а натомість підносила реальне існування трьох руських племен і потребу їх кооперації на федеративнім принципі: „Кромѣ 3-х племенъ: велико-мало-бѣло-русскъ существуетъ еще четвертое: обще-русскъ, безотрадное нѣчто, густой слой, который покрываетъ Русь народную, Русь національную, Русь племенную“ — з котрою саме треба рахуватись і до її реальних явищ приспособлюватись. Автор при тім багато зачитував з тільки що виданих „Народнихъ шкіл“ Драгоманова, і се дало притоку „Впередови“, який не заглядав до українських публікацій Др-ова, через голову аноніма вдарити на нього, як на властивого автора сеї „націоналізації“. Се послужило початком полеміки українських соціалістів з великоруськими, яка стала набирати де далі все гострійших форм, — тим часом як політична ситуація вимагала як раз навпаки єдиного революційного фронту против реакції.

Обставини і так були нелегкі, коли на український закордонний соціалістичний рух внаслідок львівського процесу Франка-Навляка-Терлецького, 1877—8 р. і повів за собою форменну нагірку на соціалізм серед українського громадянства і „внелімінування його з суспільности“. Для Драгоманова се був подвійно тяжкий епізод, бо вороги його в одно доїздили йому, що се він його накликав на своїх прихильників, і в сям було не без правди — хоча інцидент був сам по собі на стільки дрібний, що без нарочитого бажання його роздухати для утворення страшнака соціалістичної небезпеки, він, розуміється, не мав би ніяких наслідків.

Пок. Франко в своїй біографії Ост. Терлецького — головної жертви цього процесу, коротко, але докладно начеркнув ті обставини, які утворили рацію цього процесу. Словянська політика Росії, задокументована підтримкою сербського поветання, а потім війною з Туреччиною (коли не було відомо, що російська політика веде ся в порозумінню з австрійською — що відкрилось тільки 30 літ пізнійше), — викликала в Галичині з новою силою сподівання російської інтервенції в тутешній справі. Польська шляхта агітувала за організацією шляхецької самооборони против російсько-української небезпеки, хлопського повстання і т. д. Польська преса з усеї сили пускала „алярми“ про страшну соціалістичну пропаганду серед Русинів, против котрих уряд повинен всяко підтримати польську шляхту, як головну опору соціального ладу; консервативна московітська і народовецька піддавала сій агітації жару, вирікаючись усякої спільности з „переворотовими“ українськими елементами, валячи громи на них і на їх „лжепророка“ Драгоманова. І от в таких обставинах внаслідок в руки поліції транспорт книжок і листів Драгоманова, привезений до Львова пікому певнісним російським Поляком,

який в паспорті звав ся Барабаном, на суді назвав ся Котурніцким, пізнійше звав себе Борковським і т. д. Сей чоловік, очевидно, підійшов Драгоманова на його улюбленій ідеї — словянській соціалістичній федерації, польсько-українсько-російським помірешню на сям ґрунті. Представивсь як вихованець російської літератури, член російського соціалістичного гуртка, і коли заявив бажання їхати до Галичини для соціалістичної пропаґанди, Драгоманов з повним довірем поставивсь до нього і дав йому місце будування польсько-української соціалістичної партії в Галичині. Наділив його рекомендаціями до своїх галицьких приятелів, книжками і листами, котрі він мав їм передати — написаними страшенно не конспіративно, так що вони могли дати притоку говорити про широко розгалужену українську соціалістичну організацію, котрою розпоряджав Драгоманов. Приїхавши до Львова в маю 1877 р. сей добродій протягом двох тижнів ходив собі до польських товариств, робив знайомости, але книжок і листів, призначених студентам-Українцям, не віддавав. Нарешті поліція його арештувала, і по знайденим листам почала переводити масові труси й арештування, серед Українців і Поляків, — з тою тільки різнницею, що Полякам се майже не зробило шкоди, але всім тягарем упало на Українців. Гірко про се згадує пок. Франко в своїй біографії О. Терлецького:

„В листах Драгоманова, знайдених при Котурніцким, а призначених для деякого з руських студентів університету (в першій лінії для Ів. Мандичевського та М. Навлика), звичаєм російських конспіраторів були повиншеувані не тільки численні назви звільномх, але говорило ся також про різні впливи й надії Драгоманова, що були в смішній диспропорції до сил і здібностей атресатив та до той роботи, яку вони повинні були робити на разі й перед усього. І так автор отсих рядків мав їхати по щось до Сигота, познайомити ся там з гімназійальною молодіжю, відтам до Мункача, а як би можна та й до Ущівару, остерігано його при тим, щоб їхав обережно, не мав при собі нічого такого, що могло б скомпромітувати молодіж. Ні перед тим ні потім між Драгомановим і мною не було згадки про таку місію, до якої я зрештою тоді, не ознайомлений ані з політикою ані з історією ані з економією, молодий слухач князичної фільольоїї, був зовсім не здібний. Іван Мандичевський мав їхати до Київа направити якесь лихо, якого нарobili князе. Сей мав бачити ся з тим, той писати до нього, між львівськими й віденськими „приятелями“ мав удержувати ся тіснійший нж досі звязок і т. п. Сього тільки й треба було. Почали ся домашні ревізії, спершу у тих львівських Русинів, які були згадані в листах Д-ова, далі на підставі знайдених у них хочби й найневинніших листів, нотаток або видобутих від них зізнань — у всіх їх знайомих, де вони бували, в бюрох де служили. Се давало матеріал до нових пошукувань“ ... За свіжої пам'яті Франко рахував до 50 ревізій у Львові, на провінції, у Відні — звідки в кайданах перевезено до Львова О. Терлецького і студента-медика П. Сельського. У Львові першими арештовано Мандичевського, Франка, Навлика, Заячківського, далі Л. Заклишського, Белея, з Поляків — Барабана — що дав був свій паспорт Котурніцкому, Березицького, зв'язаного соціаліста Лімановського.

Страшенна паніка пішла між галицькою Руссю. Всі кого зачіпали чи не зачіпали сі ревізії, з цілої сили відхрептувались від соціалізму, радикалізму і всього, що хоч здалека могло його нагадувати. Коли Драгоманов, довідавшись про арешт Франка і Павлика поспішив післати на руки Ом. Огоновського 50 рублів, просячи його, як професора арештованих, передати до в'язниці на поліпшення їх харчу, сей професор і священник, з сього свого подвійного характеру, здавалось би, внової забезпеченій від яких небудь підозріль епілкування, звернув Драгоманову назад сі гроші в характеристичним листом:

„А вже ж, многоповажаний добродію, хочете признати, що ув'язненим студентам ні явно ні тайно в поміч прийти не можна, позаяк тогді показало ся б, що вони одержують пільгу від заграничного товариства — бо ачеїже власть не увірить, що приватна особа тут в Львові долю ув'язнених убогих студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість осудження, що вона стоїть у звязі с пропагандою заборонених тутки ідей. Нееучи пільгу ув'язненим, — до котрих доступ заборонений, понав ся б я отже в колізію з законами, і хоча не єсь прихильником тих суєнільних ідей політичних, був би я потягнений до строгої одвічальности. А вже ж і Вам мабуть звістно, що я віддаює тихій науці філ'ольогічній, проте я політичними справами досі не займав ся та й займаєсь не думаю. Впрочім виїжаю в сіх днях на село за-для ферій і забавлю там 2—3 місяці“. (Черепица с. 152).

Народовецька преса вже з приводу попередніх конфіскац віденських брошюр взяла дуже ворожий соціалізови тон, і тепер тільки підіймала ся все вище й вище в сії гамі. Теоретичну сторону взяв на себе Вол. Барвінський, між иньшим розвиваючи улюблену українську тезу, що „індивідуальний характер нашого народу оказуєть ся противним комуністичній і соціалістичній нівеляції“, — тому признавав соціалістичну течію „невідповідною і шкідливою“ не тільки з політичного, але й національного становища. Иньші — як Танаичевич, що так недавно брав ся організувати переуправління соціалістичної літератури на велику Україну (він був священником в однім з приграничних сіл в околиці Бродів)*), тепер громив українських соціалістів, що „ліберальничать і прогресують в богатих палатах і з набитими карманами, не почувуючись до ніякого обовязку в житю“, та доводив, що українські соціалісти — се „причени до соціалістів московських“, і не мають ніякого ґрунту в пароді. Иньші йшли ще далі й здогадувались глибокомисленно, що український соціалістичний рух се не що як тільки провокація російських урядових кругів, яким було треба притоки для заборони українського слова. Вол. Навроцький попробував був опам'ятати народовців — не ляти води на польський млин („Нагірка за соціалістами і польська преса“, Правда, 1874, XII), але його осторога прогомніла як голос воюючого в пустині, і більше йому не дано слова. Народовці осліп ішли туди, куди треба було ворогам українства.

„Тільки москвофіли тріумфували і майже пальцями вказували поліції, куди йти й чого шукати. Навіть польські газети, неприхильні руським

*) Прецікаві розмови його з Павликом на сю тему в т. II, с. 155.

ничну соціалістичну організацію, яка простирає свою роботу на малоруську людність від Дніпра до Карпат і Угорщини", звязуючи „руських соціалістів України з завязками подібних елементів серед руської людности Галичини“ — котрих уся вина зводилась тільки до комуністичних переконань і намірів „активної соціалістичної пропаганди“. Найбільші кари, котрі кінцем кінцем трибунал повидавав, не переходили за три місяці в'язниці. Ще перед самою розправою, що відбула ся в січні 1878, всі обжаловані з виїзком Франка, Терлецького і самого Котурницького були випущені на волю, й відбували кару пізніше. Найтяжше відбулось се в'язничне сидження на Терлецькім — його хвороба (еницеїя) страшно погіршилась в в'язниці, крім того він стратив свою посаду, і хорий, зломаний опинивсь на бездоріжжю, з довгами на шиї — за книги забрані для бібліотеки „Січ“. Павлик і Франко — два молоді фільольоги, теж „звихнули собі екзистенцію“, казучи галицьким виразом. Педагогічна кар'єра для них була тепер замкнена. Павлик після цього покинув студії, Франко продовжував, і пізніше, як звісно, здобув всі академічні степені.

Все се одначе були менші речі в порівнянню з тим глибоким психологічним впливом, який мав сей перший соціалістичний процес Галичини в еволюції галицької суспільности. Наскільки гурток соціалістичної молоді виїшов з нього з честю, настільки старше громадянство не могло собі й далі ради дати з сям інцидентом, далі на думи стаючи перед примарою соціалізму (вже після того як польська шляхта вібрала всі овочі свого маневру) — обкурюючи й одшукуючи далі себе від усіх снокус лукавих духів соціалізму, еволюїзму, раціоналізму і т. д. Польська протів соціалістів в народовецькій пресі в 1878 р. набрала таких скандальних форм, що навіть „лівобічні Українці“ мусіла стримувати своїх галицьких однодумців від такого нетактовного уїдання на соціалістів, а пок. Нечуй-Левицький написав до „Правди“ навіть довгу статю, розяснюючи, що українство було завжди й мусить бути рухом соціалістичним.*) Народовецьтво в своїх первісних, демократичних і навіть радикальних позиціях 1860-х рр. перекинулось в суто консервативну партію, свідомо поставило собі завдання витримати консервативну марку в конкуренції з польською шляхтою й узяло на себе обовязок стерезення своєї суспільности і своїх мас від „переворотних ідей“, котрими польські денунціанти порочили їх перед австрійським урядом. Драгоманов же в своїм молодим однодумцям тим твердим набрав переконання про неминучу потребу розколоти галицьке українство на консервативну і радикальну частину: те що формально сталося десять літ пізніше, в т. зв. „новою ерою“, фактично наростало вже тепер.

Першим проявом того мало бути заснованне органу з соціалістичною чи радикальною закраскою. Молоді соціалісти, котрих буржуазна суспільність виставила на глум і сором, з завзятем підіймали кінчену їм рукавичку — вони хотіли мати трибуну, хотіли боронити свої погляди, просили помочи Драгоманова, і той уважав своїм обовязком їх підтримати — хоч і добре здавав справу з скромних духових ресурсів сих молодих людей, котрим треба була ще довгої і шильної вичучи.

*) Павлик III с. 291, IV с. 60—1, III лист до княз с. 22—3.

Ось як поясняв він своє становище в сій справі в листі до Вовка по виході першого номера: „Ви знаєте, яку вагу я поклав в тому, щоб була в Галичині своя газета. Ми про це розказували. Я переказував в Україну, що ставлю *conditio sine qua non* і навіть *Kabinettsfrage* з помочи Галичанам, щоб засновати їм журнал. Ви муєте знати мою теорію „помочи Галичанам“ — її знає Т(ерлецький). Я вважаю, що студентам галицьким і в початку — треба помагати, років 2—3, а далі вести поміч *diminendo*, — бо тільки студенти галицькі бідніші нас. Т-ий знає мою теорію, бо я йому її викладав, коли в нас ішли розмови про бібліотеку віденську. Я йому наперед казав, що книг стільки то здобуду, що на перший рік вишину журналів їм дам за хату, на другий — тільки журнали, на третій нічого. Т-ий знає, що мною їм нами [Київською Громадою] було зроблено більше, ніж обіцяно, і тепер — навіть коли б нам грошеві діла їм не були в такому поганому стані — я б не порадив нікому з наших помагати віденським справам навіть і на крейцер. Тепер черга за Львовом. Ви бачили самі, як я гриз не одного, щоб там заложити видавництво, склад і бібліотеку. Редакція „Друга“ 1876 р. мені здавалась людьми для цього добрими. Судив я по праці їх, а ні по чому другому, бо я особисто нікого з них не знаю, а П-ка в очі не бачив. Я вважав потрібним ухититись за них 1) через те, що час був зробити що небудь для молодіжи львівської, 2) що Львів все таки на руєнській землі стоїть, не то що Відень, 3) найголовніше — що вони так чи сяк працювали, тоді як — прямо скажу — віденцукі тільки збирались. Через те я все останніми часами налягав на те, щоб помогти заложити во Львові курінь наших людей. Звісно, я вважав потрібним, щоб в тому куріню хазяїнами були самі львовяне, а ми б тільки помогли їм стати на ноги... Коли ви вже поїхали, вияснилось, що Українці не хотять слухатись мене і помагати львовянам.

„Я вам скажу правду: діло взаємини галицьких і українських понеовано. Що Українці наробили багато безтактичностей і дуростей, це Ви знаєте. Але подлости „Правди“ і апатія Сичи теж багато пошкодила. Людям приходилось тепер іти на віру — а віри ні од кого требовати не можна.

„Я ж аж до кінця стратив віру навіть в добру віру віденців після того, як ні од кого їм адреса, ні докладного слова не добивсь тоді як Т-го взято, як почув, що вони нальцем не махнули. Коли в них одібрала без закону поліція шевченківські метелики.

„Коли це виходить П(авлик) з тюрми їм ніше таке, що мов зараз готовий він з товаришами видавати журнал. Я йому пишу, що дам своїх 250 рб. (а Ви знаєте, що грошей в мене не багато), та жду од родички [сестри] хоч 100. Ні з якими вже ні кружками ні з громадами я про це говорити не міг. Натурально, що хоч і невеличкі, гроші ці я хотів дати на те, щоб з них певно хоч що небудь вийшло, а потім я ждав, що через 3—4 NN можна буде сказати і другим: ось дещо робить ся, піддержте ж вже готове. П(авлик) же і Ф(рап)ко — я бачив, що хоч що-небудь та робили і брались робить. Я їм і одповів, „що ось так то поможу, а більше не сподівайтесь, хочете ж робити — робіть.“ Після того получаю записку од Т(ерлецького) з тюрми, радить пождати. Ви

знаєте, я маю правило: ніколи не починати з того, щоб що небудь таке що хоче робити другий — скасувати чи одсудити; моє правило: Ти хочеш робити — роби! я або нічого не поможу або поможу так то й так то, а далі — твоє діло! От через те я й не смів сипнати П-ка і Ф-ка, тим паче що вони ще раз казали, що раді робити. Я їм написав, що як буде готовий N, я вишло 300 фр. Тим часом взяв і отримав лист од Т-го. Нині, що літше видавати журнал у Відні, а не у Львові. Я з цим цілком згоден що до цензури. Тільки ж не в самій цензурі діло, а і в людях і в їх зв'язках з краєм. А я доволі пізнав віденчуків. Вони далеко освіченіші львовян, котрі де в чому зовсім дити; тільки через те що вони в чужому краю чи через те що довго їм ні до чого було причинитись, віденчуків страшенно влі і коли ось вже на моїх очах 4 роки все збирають ся щось написати та не пишуть, то ще стільки ж можуть збиратись. Я навіть не можу сказати, чи єсть між ними літерати, бо не бачив нічого їхнього писаного, окрім листів Т-ого і рецензії С(ельськ)ого. Т-ий по моєму має талант літературний, і багато вчивсь, але він так себе закрутив в крузі що „боюсь виступити з чимсь не першого сорту“, що на в'їжд чи й вийде коли з нього. По крайній мірі для „Громади“ ось 2½ роки він не дав ні рядка, також як і другі віденчуків, хоч я з ними усіма в добрій приязні і вони обіцяли працювати, так що як би я знав, що інакше буде, то й всю свою кампанію (і особисте життя) поставив би інакше... Словом — в Львові для мене були хоч не величкі а + b, а в Відні x, y, z і т. д. і я по совісти не міг проміняти Львів на Відень. В Львові ж я певніший з П(авли)ком як з чоловіком, котрий не політикує. Другі вже й там почали говорити щось таке, що нахло Бучинщиною й Заклинщиною. Моя ж рада про Галиччину: вступай хоч з малим, з смирим, та тільки з яєним, і не політикуй. Я й написав, що готов мати діло з новим журналом, тільки коли його редактором буде П(авли)к. (Другі радили когось підставного, як мовби то не такого різкого в очах публіки!) Коли мені написали, що П-кови дали вже концесію з уряду, що номер печатаєть ся, я й вислав свої 300 фр., і написав родичці, щоб вислала 100 рб. Цими днями вишло ще 300 фр., і за тим я своє діло в основанні журналу вважаю закінченим“. (Навл. II с. 298.)

Під такими авеніціями Павлик з товаришами взявсь за видання нового органу молоді Галичини. На початок прийшло 100 р. від О. Косачевої; Др-ов, не вважаючи на свої трудні обставини, призначив на видання свою половну уваровської премії, 250 р. = 600 фр.; київська громада, на його рекомендацію, пообіцяла на перший рік, від квітня до квітня, 500 р.; одеська прислала 200; велього російська Україна дала коло 900 р., тим часом як австрійська, з передлати й розпродажі дала коло 100 гульденів. Друкарські видатки взяли зверх 1000 гульд. (за 4 книжки, разом 520 стор.)* „Редакція“ утримувалась з 25 руб., які Павлик місячно одержував від Українців; з того 12 гульд. коштувала кімната на III поверсі Кляйнівської ул., яка служила заравом спільною кватиною для соціалістичної молоді; з решти годувалась ся

* Див. рахунки Павлика в II т. с. 293.

громадка людей, покараних процесом, від котрих як від проклятих відступила вся галицька суспільність :

„Ми жили пару місяців разом : Навлик, його сестра Анна, Терлецький і я“, споминає Франко. „Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність в виськом кунки молодіжи, унизала нас як зачужених. Ми опинилися в положенню банітів викинутих із суспільности, і першове роздразнення, відповідне до такого положення, знаходило вираз у нашій журналі, який пужер за пужером конфіскувала прокуратурія. Остан держався з боку від нашої [Навлика і Франка] роботи. Він, о скільки знаю, був противний видаванню журналу так швидко, без доброго приготування, і ще перед моїм виходом із арешту перечився про се з Навликом [Фр. відсекував відразу й кару, і виїшов на волю 5. III н. с.]. Потім, коли журнал таки почав виходити, він обмежався на іронізованню над „масою енергії“, яку вкладали ми в се діло, а на просьби, щоб і він узяв частку роботи на себе, відповідав іронічно, що він „стара руїна“. Та про те видно було, що безвихідне положення дуже мучило його.“*)

Треба намятувати ще й те, що „маса енергії“, з котрої іронізував бідний Терлецький, не обмежалась самим журналом. Навлик і Франко поставили собі за обовязок здійснити діло вложено на них Драгомановим через Котурницького : заснованню польсько-української соц. партії Галичини.

В листі пересланім з Котурницьким Д-в писав : „Я йому (К-му) й иньшим (очев. Полякам) сказав тут, що першим ділом, ставлячи перед Поляками соціалні питання, прийдесть ся поставити і таке : польський соціалізм в Польщі, руський на Русі, аби ні у кого не було й зерна сумніву, ніби вони хочуть відновити Польщу 1772 р., хочби й соціалістичну. Так я думаю, і Ви будете тримати з ними, коли вони появлять ся з ділом в Галичині.**) Або як переказує його слова Навлик иньшим разом : „Організація польського селянства на польським ґрунті й землі в союзі з українськими соціалістами, що організують своє селянство на своїм ґрунті й землі“. І він додає до сього, три роки по факті : „Сі слова Драгоманова, діскутовані на процесі в січні 1878 р. і потім обговорювані публично пресою Галичини, Польщі і Росії, стали підвалниною дальших відносин українських соціалістів Схід. Галичини і польського народу Зах. Галичини і будуть, натурально, що до їх селянства, провідною ниткою в обонільних відносинах сих сусідніх народів на будуще“.

Новий польсько-український соціалістичний союз заманіфестовано на самим процесі : Котурницький заявив, що польські соціалісти стоять за рівність Українців з Поляками, против усякого національного поневолення, й іменем польських соціалістів протягнув руку Навлику й Терлецькому, які маніфестували себе на процесі українськими соціалістами, і вони, кажучи словами Навлика : „публично і з повним довірем — вперше між українською й польською інтелігенцією Галичини, протягли свої руки,

*) О. Терлецький, ст. 45—6.

**) Лист сей звісний тільки з польського судового перекладу, дуже аншого, так що тільки приблизно можна реституовати зміст ориґіналу — Нав. II с. 200, пор. III с. 184.

іменем українських соціалістів, і при тім висловили своє переконання, що між Польками й Українцями порозуміння можливе тільки на ґрунті соціалізму.* *) І хоч Котурицький по процесі зник з галицького овиду, й інші „вони“, про котрих говорив Драгоманов, не показували ся, — Павлик і товариші взяли за свій обовязок вийти в контакт з місцевими польськими соціалістами та зайнятись організацією львівського робітництва, без різниці його національності — української, польської, єврейської й німецької, та його соціалістичним усвідомленням. На чолі польського соціалізму стояв звідний письменник Болеслав Лімановський, який ряд літ жив у Львові й багато видавав соціалістичної літератури, але все вона аж до українського процесу 1877—8 р. не будила ніякого інтересу, тихо спочиваючи на книгарських полицях, і тільки під вражіннями цього процесу пішла в рух. Організаційною й агітаційною роботою серед робітництва Лімановський теж не займав ся, слідом виїхав до Швейцарії, і Павлик уважав се ділом українських соціалістів — своїм і Франка, що між робітництвом пішла дійсна соціалістична пропаганда. Найбільш інтелігентною ґруною цього робітництва були друкарські складачі, на чолі котрих стояв Українець Осип Данилюк. Вони задумували свою професійну часопись, — вона стала виходити дійсно з місяця липня, під назвою Праця, і Павлик з Франком рішили зробити її своєю соціалістичною трибуною для робітництва — рахуючи ся з тим, що фактично інтернаціональною мовою львівського робітництва являється мова польська, — тим часом як їх власна часопись призначалась для шкільної молоді і селянства.

Сю часопись, по традиції старого „Друга“, названо „Громадським Другом“.***) Павлик каже, що він се розумів як „Друга женецької Громади“: але Драгоманов в адресі на річницю паризької комуни (нижче) переклав се як „Друг громад“, „Ami des Communes“. Павлик уважав його за галицьку екзозітуру „Громади“. Але Драгоманов в нім мало брав участі, і ті (дрібні) річі, які давав, пускав під різними криптонімами, очевидно не бажаючи маркувати залежності сеї часописи від нього. Найбільше ж радив річні річі для перекладу: по його гадці се мало бути школою для самих редакторів, Павлика і Франка, і для публіки журналу користнішою лектурою, ніж ті „зелені“ статі, котрі на швидку перепарували редактори.***)

З Українців в журналі були надруковані праці О. Косач, Евг. Ворпсова, Ф. Вовка, Василевського (Софрона Крути), що був добровольцем у Сербії і дав, крім дрібніших заміток про балканські справи, ширшу працю про сербське повстання; інших українських псевдонімів не можу зараз розшифрувати. З Галичанин були праці О. Терлецького, Щ. Сельського, згаданого О. Данилюка, М. Рошкевичівни. Контакт з польськими соціалістами був замаркований статейкою Б. Ліманов-

*) Павлик III с. 184—5: стаття написана для бернського Jahrbuch-a, але не надрукована; коротше про се в Павликовім огляді галицького соціалізму в „Громаді“ 1880 I с. 111.

**) Що на „Гр. Друга“ його ініціатори дивились як на відновлення, в радикальнійшій формі, старого „Друга“ видаваного „Ак. Кругком“, див. в листі Павлика до Василевського і товаришів до Женеви з 12 січня — II с. 281.

***) Тойже лист до Вовка, с. 302

еского і перекладом його студій про старих соціалістів та деякими іншими перекладами з польського.

О. Терлецький — як оповідає Франко, тільки підчас Навликової вісідки, коли редакцію вів Франко, дав себе намовити до невеличкої статі, і до речти знеохотив ся, побачивши в тійже книжці, в повісти М. Навлика „Пронащій чоловік“ свою карікатуру під назвою Пануди. Інші „віденці“ ставились також до часописи скептично — Ф. Вовк на початку року бувши у Відні, відти писав Драгоманову, що віденці „у вьшому не сходять ся з редакцією Гром. Др.“, і з першого погляду у них „нішов разкол“, через автократизм львівських редакторів — так що Вовк радив Драгоманову або взяти редакцію в свої руки, або відійти від часописи.*)

Очевидно, віденці, і Вовк з ними (або може навпаки — Вовк та інші бунтарі, і віденці з ними), вважали за краще, ніж витратити всі засоби на журнал, продовжувати далі революційну, „метеликову“ літературу. Але Драгоманов цьому не спочував, бо Навлик з Франком стояли на його позиції — популяризації західно-європейського соціалізму. Але й вивозити на собі їх часописи не хотів (Вовкови писав, що не має часу, і се скорше виглядає на вимівку для тих хто знає його невичерпану роботоздатність). Тож в останнім рахунку мусіли вивозити на собі часописи її ініціатори, Навлик і Франко, містачи там свою белетристику (Навлик тоді теж уважав себе белетристом), переклади з західної, особливо соціалістичної літератури, й оригінальні статі. „В редакції формально тільки ми два“, писав Навлик — „переводимо, сочиняємо, ведемо коректу свою і Левицького „Хмельницький і козащина“.**) „А при тім ми не виночили, не поправились по твормі“ — а в перспективі перед Навликом ще стояла вісідка трьох-місячної кари.

В таких обставинах приходилося вести сей відповідальний орган нової Галичини. Перша книжка його вийшла в квітні, друга в маю, і хоч були сконфісковані, але поліція забирала тільки невеличку частину конфіскованого, бо видавці зручно ховали наклад (першої книжки поліція

*) З приводу цього заховав ся вище цитований лист Драгоманова до Вовка, з кінця квітня 1878 (Навлик II с. 296), де він радив Вовкови не підтримувати, а лагодити віденську опозицію до журналу. Відносини однак не наладились і потім. Навлик II с. 313.

**) Се була побічна робота для зарібку, про неї потім (1878) доволі „грізним“ словом згадував Франко: „По якого чорта ви прислали мні статю про гетьманів. Хіба гадаєте на правду, що тут нема чого ліпшого друкувати (очевидно — в „Дрібний Бібліотеці“) як таке свинство, котре нікого не обходить крім Бар(вінського) et consр. Грошей на її друк мні не дали, але хоть би й дали, то кажу вам наперед, її не надрукую. Най правдяче тим займають ся. Досить уже що ємо надрукували Хмель(ницького), котрий ось тут стовпце у мене і чортовн лисому на кутю здав ся. Хіба ви гадаєте, що хтось щось з того скористає? По мойому, історія так „спопуляризована“ нікого до мысли не пробудить, а тільки й ту мысль, яка є, приснить. Чорт побери всю історію. Нам тепер подавати важнійші річи. У нас і так тота нещасна, лихо поията історія довела до такого безглузлого націоналізму та самоїстийництва, котрим Правда так величає 'ся як порося орчиком. Пізнійше, навчивши ся азбуки в других науках, ми й до історії возьмем ся, а тепер нам піколи. А всяким Сомкам та Брюховецьким нам і подавно пора б сказати с . . . а . . .“ (викропковано в виданню). Навлик III с. 56.

забрала тільки 92 примірники, пізніших ще менше). Видання розходилось, хоч переддлатників, з огляду на хронічні конфіскації, було всього 15! „Пруть, та читають: молодіж з прихильності, старі і „народовці“ зі злости, а крім того народ — хоть він з цього лиш дещо може розуміти.“ З третьої книжки назву перемінено на „Дзвін“, і рішено випускати подвійними книжками, що давало деякі полегші супроти цензури і конфіскації. За оповідання „Ребенщукова Тетяна“, уміщене в II кн. „Гр. Друга“, Павлик дістав новий процес, за образу релігії й моральності (проповідь життя на віру). По конфіскації „Дзвону“ змінено назву ще раз на „Молот“ — сю книжку в неприємності Павлика, що з личні пішов висиджувати свою кару за процес Котурницького, виладив і випустив Франко.

Павлик тим часом за „Ребенщукową Тетяну“ дістав засуд на нових шість місяців. Сеї висідки він убогав ся з огляду на своє здоров'я, і коли його випустили по висідці першої кари на волю, 8 листопада, він рішив виїхати до Женеви, на еміграцію. Се був проєкт одеситів, які брались його підтримувати, тільки не додержали сеї обіцянки. Ост. Терлецький ще перед тим рішив „на старі літа“ занегагнесь на права й поїхав до Відня. Журнал припинено, і літературну роботу на галицькім ґрунті зведено до видавання неперіодичної „Дрібної Бібліотеки“, котру Франко з Белеєм вели потім протягом 1879 і 1880 рр. Тут вийшли деякі поезії Франка, оригінальні і перекладні, оповідання Ермана-Шатріана в перекладі Белея, Assomoir Золя в перекладі О. Ронкевичівни, наукові переклади — природничі і соціологічні: статі Гекеля, Гекелі, Ем. Лявеле, Г. Шезі, Добролюбова і Нісарева, доволі приналежного вибору.

Заразом продовжував Франко сам оден (після того як Павлик пішов до в'язниці, а потім до Женеви) розпочату роботу коло організації і соціалістичного освідженія робітництва. Ся робота була дуже успішна, і пізнійше Павлик дуже підчеркував се діло українських соціалістів, як їх діло і їх право. Знаємо, що по пляну 4-ва на українській території в єдиній польсько-українській соціалістичній партії мав першу ролю грати український елемент, на польській — польський (вище с. 71): на сім стояв і Павлик, і се становище викликало велике невдоволення й гостру полеміку з боку польських соціалістів (Лімановського спеціяльно).*) Під впливом Франка і Павлика — що одні, підчеркує Павлик — вели в ній соціалістичну лінію. Праца з початком 1879 р. в спеціяльно-професійного орґану перетворилась в загально-робітничий орґан і набрала виразно соціалістичного характеру. Франко видав, ще в 1878 р., соціалістичний катехизм для робітників (Zasady socializmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach), і брав діяльну участь в виробленню соціалістичної програми, яка мала вийти під заголовком: Program socialistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi, але була випущена потім Лімановским під титулом Program socialistów polskich wschodniej Galicyi, і тільки наслідком енергійного протесту Львовян була ся назва замінена новою: Program socialistów galicyjskich. Польські соціалісти у Львові, рахуючи ся з слабкістю

*) Див. Jahrbuch für Sozialwissenschaft, I. 1 с. 311 і згадану репліку Павлика III с. 181, 259 і т. д.

своїх інтелектуальних сил, дуже цінних тоді поміч Українців, і рішучо відхилили пропозиції соціалістичних емісарів з Королівства: відокремити ся в особну польську організацію (дебати про се почались уже в другій пол. 1879 р.). Франко, що зістававсь у Львові до березня 1880 р., живучи на кредит у Данилюка, становив головну інтелектуальну силу соціалістичного руху: він писав, агітував, популяризував — викладав напр. систематичний курс суспільної економії в робітничих гуртках. Але кінець кінцем матеріальні злидні вигнали його на провінцію — де для нього почалося нова серія арентовань, взаємних висідок і т. д.

Так закордонна соціалістично-революційна українська акція в кінці 1878 р. збігла ся в Женеві. Подолниський, осівши ся в Мошельє, був заїдечним членом цього гуртка. Вовк, що маював понад російсько-румунського границею, шильнуючи революційного транспорту, підтримував з Женевю тісний звязок. Так само Зібер, Драгоманов, Павлик і Кузьма становили постійну залозу.

Сі роки: 1878—1881, се кульмінаційна доба женеvської акції. На Україні тодішні арешти й заляння, що захопили м. ин. Мальваного, Борисова, Я. Шульгина, Ковалевську, О. Андрієвського, Берештама, Вовкову й ин. — сильно понизили революційну активність. Серед української старшої інтелігенції взяв гору опортуністичний курс — зусилля „помирити з собою правительство“, особливо підчас Лоріє-Меліківської „диктатури серця“, — коли правительству подавались меморіали про користи, які націоналістичний український рух може дати йому, паралізуючи соціалістичні й радикальні течії. Культурний і літературний рух завмер під пятою указу 1876 р. Активніша молодіж рішучо кидала „українофільство“ та йшла в революційний великоруський табор. Тим яскравіше виступала в ся „глуху ніч“ і тим більше уваги на себе звертала робота женеvського гуртка, не вважаючи на всі її нерегулярности і непослідовности. Голоси українських соціалістів нагадували про українську справу, і знаходили деякий резонанс в соціалістичних або просто поступових європейських кругах. Тим більшу викликали злобу і неапатність тих, які вважали її до решти задавленою у себе дома. Не входячи в ідеологічне освітлення й оцінку женеvських видань, — бо се мусіло б бути предметом окремої студії, я тут спинюсь головню на зверхній історії роботи цього гуртка.

В 1878 р. нарешті вийшли дві книжки „Громади“. Перша містила згадану вже передмову, викінчену весною т. р. (дата 30 квітня 1878) — вона подана лизше в сім збірнику. Невважаючи на всі вже виявлені розходження видання маніфестувало на зверх „єдність революційного фронту“: на обгорті виділилось видання Чернишевського, Впередь, На-бать, Общее Дьло, Община.

В другій, великій книзі (583 ст.) були випущені: студія Драгоманова про школи, Вовкова хроніка українського життя за 1876—7 рр. і „замість фелетона“ друга велика стаття Др-ова: „Україна і Центри“. Крім того видано згаданій „Листок Громади“ і російську брошюру Драгоманова: „До чего довоєвались“.

Літом 1878 р. Др-ов їздив до Парижу на літературний конгрес, щоб зложити протест протів заборони українського слова: завдяки Турґенєву,

що був в президії конгресу, цей протест був прийнятий до протоколів, а текст його випущено в Женеві по французьки, велико спопуляризовано (був переклад італійський, леманський), і потім в переробленій, поширеній формі він був надрукований Др-вом в згаданій уже італійській соціалістичній часописі Rivista Internazionale. Був це таким чином доволі ефемерний, як на той час, акт протесту против російського насильства.

Вовк, що докінчував правьке видання Шевченка, як знаємо, уложив більш портативне видання Кобзаря, анонсоване в 1878 р. „друкарнею Громади“. Подольницький приготував студію з соціальної гігієни України: „Життя й здоров'я людей на Україні“, випущену 1879 р. в Женеві, з деякими політичними тезами, постипльованим, правда здержливо — бо книжка призначалась для нів-легального поширювання на Україні.

Але черговий випуск „Громади“ знову спіткнув ся, не знаю — чи через неохочення якихось матеріалів, чи з інших причин. Третю книжку властиво промишено: як X З „Громади“ зісталась випущена ще 1877 р. повість Мирного „Лихі люди“. Натомість випущено IV том, шевченківський: він містив статтю Вовка про Шевченка як проповідника соціальної революції (Г. П. Шевченко і його думки про громадське життя) — написану в приводу виходу правького „Кобзаря“, на роковини 1876 р., і крім критичних заміток при кінці цієї статі ще ширшу студію Др-ва на сю ж тему, де він спростовував погляди Вовка і уставляв свою оцінку Шевченка як соціаліста („Шевченко, Українофіли і Соціалізм“). Крім того в книзі був доволі багатий матеріал, хронікарський і дискусійний, по бжучим питанням. За тим зараз же почав ся друк пятого тому, з статтю Навроцького про пияцтво й проінацію і з продовженням огляду українського життя, котрого початок був надрукований в II книжці — докінчене перегляду сільського життя, підновлене ріжним свіжим матеріалом, за котрим мав піти огляд життя міського робітництва — та й не вийшов. А друк цього тому знову перервався — на цілі три роки.

Випускаючи його в 1882 р., Др-ов поясняв сю перерву такими причинами: сам він був зайнятий більшою роботою над географією України для звісного видання Реклю; друкарня „Громади“ мусіли випустити на самперед, на зарібок повість Мирного „Хиба ревуть воли“; а крім того співробітники „Громади“ виступили з проектом періодичного видання, котре й попробували випускати, але кінець кінцем, переконавши ся в неможливості його ведення, вернулись до старого видання. Се мотивованше, доволі таки незручне, не відкриває нам властивих мотивів, з котрих де що показує нам видане до тепер листування співробітників гуртка, а дещо все таки вістає ся неясним.

Перед усім, очевидно, відіграла головну ролю фінансова етарпа, яка зісталась в руках київської громади, і ведена була дуже неакуратно. В своїм третім листі до киян, писаним в відповідь на постанову про лквідацію женецької роботи, Драгоманов дуже яскраво, кровю й жовцю описав сі фінансові митарства, які ставили його нераз в неможливі становища, а всім отсим безладем протягом довгих років держали в хроничній нечепности завтрашнього дня, яка страшенно погано відбивалась і на пляні роботи, і на псіхніці Драгоманова та його найблиз-

них робітників. Ще перед тим ніж скінчився призначений фонд, в котрім визначну роль грала жертва Я. Шульгина, і почалося фактичне безгрошівє, латанє зборами з громади, — і тоді вже неакуратність в веденню рахунків, в нереспіці грошей, в кореспонденції з Женевою, що велась quasi-кооперативно, але переважно дуже незручно і непрактично, робила страшенне замшанє в фінансованню видавництва і підтримуванню Драгоманова та його співробітників. Ось що писав він напр. в згаданім листі до київської громади:

„В свій час я послав подрібні рахунки своїх видань за 1876 і 1877 рр., і з них можна було побачити, що я не брав на себе більш 800 р., хоч заслужив виговор за те, що видав передположеному редактору Галичанину ¹⁾ вперед за роботу, котру він не зробив, 800 р. (вони пішли за довг за книги, котрі постушили в Січ). Цей виговор був першим ведром холодної води, котра вилита була мені за шню в наших „бюджетних“ відносинах. З 1878 р., навіть коли ще зоставалась половина капітала „євангельського юноші“, котрим найбільш держалась наші видання, вже почалося путаниця в наших бюджетних відносинах. Передо мною лежить така купа листів од імени вашого з того часу (перед тим ми мали розмови через подорожних, близьких до діла людей). В тих листах можна прослідити всі переміни наших рахунків — хоч на щастя не можна ще бачити такого засуду „мінімалізму“ моєї праці і докорів, що я робив її не порадившись з вами. Ось напр. лист од 28 фебр. 1878, в котрому признаєть ся довг мені 1614 фр., а путаниця поясняєть ся так: „первоначальная конституція осталась без прѣвненія и была забыта“ (я добавлю: перемінився третій вже посередник). В цьому листу нема сліду незгоди принципіальної або скептицизму до Женеви, а назначено сталій бюджет: „По бюджету вамъ будетъ высылатьса ежемѣсячно по 300 р. или какъ теверъ принято для большей точности 900 фр. Эти 900 фр. будутъ высылатьса ежемѣсячно послѣ нашего 20-го. Изъ этихъ 900 фр. 450 должны отходить исключительно и прежде всего на вашу личную жизнь“. Далі йдуть похвали моім замірамъ обєуждати слав(янські) справи в звязку з українськими (що я зробив в брошюрах і II т. Громади), а також випускати „Листок Громади“ й инші листочки — що теж зробив. В „неполюненіи“ же опять виїшли „неточности“, як через те, що капітал юноші став вичернуватись, так і через нову переміну міністрів почт і фінансів, так і на кінець і через провали 1879 р. ²⁾ Я поршив вже жити без усякого бюджета, аби викинути початі праці та винювинити переказ од вас, щоб „хоч не-систематично та подавати український голос в текучих справах“. В 1879 р. привезено було мені од вас устний наказ „подавати голос“, „новий бюджет редактору 1200 руб., окрім того що буде на піддержку типографії і на брошюри“. Для піддержки типографії привезено було „Хиба ревуть воли“ 400 руб., на типографію й брошюри я нічого не получив, а „Воли“ коштували 2000 фр. В тімже році одеські товариші направили сюди Галицького ³⁾ і вислали йому на життя — 15 рубл. один раз.“ ⁴⁾

¹⁾ Останови Терлецькому — прийітка Франка.

²⁾ Згадані вище арешти й заслання.

³⁾ М. Навлика — поясненє Франка; очевидно, сюди ж належить згадка в т. I с. 249, де треба читати: II-ка, а не II-па. ⁴⁾ Листи до Франка II с. 40-2.

Се грошеве безладє, розумієть ся, паралізувало всі плани і плани еміґрації, яка сама не розпоряджала нікими фондами, не мала ні покладених грошей ні кредитів, і вела через те існування дуже тяжке. *) Треба дійсно дивуватись витривалости й господарности Драгоманова, що він в таких тяжких обставинах не тільки сам не спустив ся „на дно“, а цілих дванадцять літ умудряєть то на кредит то на копіїчані ленти вести видавничу роботу і підтримувати менши обережних і менши роботоздатних товаришів. Але за всім тим організація видавничої роботи світила явними дефектами, які знеохочували і співробітників і публіку і тих хто фінансував сю роботу. Того чого хотіли київські ініціатори і все українське поступове громадянство: української свободної, безцензурної трибуни, часописи хоч не великої, але постійної, регулярної — ніяк не виходило, і всі ці видання і публікації, зачинані і не докінчувані, волюмінозні томи „Громади“, в яких цілими роками марнувались різні роботи, сей огляд українського життя, що тяг ся 6 літ і так таки й не скінчив ся, — все се виклиало парізаня, які неували й розбивали відносини, гальмували енергію, вносили зневіру і розбрат...

Франко в своїй пізнійшій передмові до листів Драгоманова (I с. 9) дав досить різкий вираз колишньому невдоволенню з Громади й її ведення: „Що власне журнал, видаваний українською мовою на рівні європейських revue бажала мати громада, се я знаю з уст того делеґата, що приїздив 1876 р. до Львова і телеґрафічно зашттував відца Драгоманова: *Wie mit Journal?* А щож зробив Драгоманов із того журналу? Видавництво „Громаду“, ряд альманахів, цінного, хоч досить одностороннього змісту, але власне що до форми — редакційних монструально, видаваних без ладу, зановиених доказницями і іноді досить механічно зіпсленими статями самого Драгоманова (до таких зіпслів треба зачислити статю про школи та фелетонове балаканне на майже 200 сторін друку из. Україна і центри).“ Але з вище наведених пригадок Драгоманова і пізнійших інструкцій (див. низше) видно, що не самого тільки журналу, а „видавництва“, себто цілої системи різних видань, бажала сама таки громада, і Драгоманову можна закинути тільки, що він не вмів поділити матеріялу „Громади“ на регулярнійшій випуски.

При кінці 1879 р. з неоплаченими „Волами“ на шні і розпочатим V томом „Громади“, котрий не було чим докінчити, Драгоманов опинив ся в становищу доволі таки сумніж. Група, яка збілаєть наоколо „Громади“, за недостатчею свого, скільки небудь налаженого орґану, мусіла пробавлятьєть причаїдними брошюрками або ходити в прийми не тільки для популяризації своїх поглядів, але й для того щоб мотти їх де небудь висловити. Все якось не йшло. Віденці, збойкотувавши торік „Громадського Друга“, задумали видати „Славянський Альманах“; Драгоманов виладив для нього студію про „Політичні думки в нових українських пієнях“, але вона не побачила світу, тому що „Альманах“ був

*) От як описує Павлик Драгоманівські гаразди в Женеві в одній ненадрукованій статі 1879 р.: три низенькі темні покоїки, де жив Д-в з жінкою, двома дітьми і прислугою; скуний сніданок і вечеря, обід з поливки і мяса, гірше ніж звичайний робітник; брак гроша на який небудь духовий комфорт, навіть на газети (III с. 66—7).

еконфіскованій, і потім в переробленій і поширеній формі Драгоманов випустив її н. з. „Нові українські пісні про громадські справи“, як окрему відбитку з III кн. періодичної „Громади, що не вийшла тиж. У Львові Франко з Белеєм й деякими вишніми молодшими (Даниловичем, Олеськовим) задумали на 1881 р. „ілюстровану літературно-політично-наукову часопись Світ“, щоб продовжувати, в здержливійших формах куре „Громадського Друга“. Драгоманов згодився брати в ній участь, дав статтю про Костомарова, але розсердився за те, що її поміщено без його підпису, страхом ради прокураторська, — й відійшов від неї.

Співробітництво в російських часописах, чи революційних, чи підцензурних, ставало все менше можливим і доцільним. Підцензурні від реакційним обухом все більше звязувались усякими цензурними оглядами, писати в них можна було тільки мінючи псевдоніми, то значить тратячи всяку фізіономію. В революційних кругах все гостріше виявлялось розходження між революційним українством — федералістським та децентралістським, і великоруським — півеляційним і централістським. З принципіальних, теоретичних ріжниць се де далі — переходило на відносини особисті, гурткові, безповоротно неувало всяку кооперацію, не давало можливости підходити до справ об'єктивно, і що гірше — утрудняло кооперацію і з європейськими соціалістичними та революційними групами — бо й тут приходилось перед усім розмежовуватись і устанавляти точку погляду на суперечні російсько-українські питання, котрі західнім соціалістам і революціонерам здаєтка здавалось дрібними і з погляду загальних інтересів — негідними непорозуміннями.

В 1879 р. Драгоманов і Навлик прийняли пропозицію працювати в новозаснованім німецькими соціалістами *Jahrbuch-y für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Навлик взяв ся вести тут хроніку українського руху. Але часопись була вже тісно звязана з великоруськими соціал-революціонерами з „Впереду“, і Драгоманов скоро побачив себе змушеним завязати на її сторінках полеміку з Лавровим. Ного стаття интересна для нас, як одна з предтеч клясичної праці Драгоманова — „Историческая Польша и великорусская демократія“ (вона друкується нижше, з двома вишніми аналогічними статтями Драгоманова й Подолницького в *Revue Socialiste*). Але ся полеміка була неприємним інцидентом для редакторів, німецьких марксистів, котрим ближше було становище соціалістів общеросів, ніж українських „націоналістів“, якими атестували їх общероси (про се див. нижше в епомінах Е. Бернштайна). Так само на сторінках *Travailleur*, *Revue Socialiste* і *Rivista Internazionale del Socialismo*, де Драгоманов і Подолницький умістили кілька статей в 1880 р., їм раз у раз приходилось порушувати полемичні міжнаціональні теми — полемізувати з соціалістами російськими і польськими та вияснити українські національні кривди.

Се особливо було неприємно для Подолницького, взагалі неохочого до сих національних супоречок. Пому не подобалась задиркуватись Навлика супроти Польків і рахунки з ними в *Jahrbuch-y* *), і ще менше приємно було сваритись з старими товаришами з „Впереду“, як побачи-

*) Навлик III с. 131.

чию низше. Драгоманова ся полеміка захоплювала далеко ештьйше — і вибівала з соціалістичних кругів, до він не бачив ні розуміння ні інтересу до сих безконечних процесів, які захоплювали його. Але він ніколи не трапив з очей загальних політичних питань, в яких уважав для себе обовязковим іти разом з російськими, польськими, єврейськими революціонерами. В 1878 р. він брав близну участь в часописе „Община“, заснованій згаданюю анархистською групою „Работника“, і вона, завдяки його впливу, доволі виразно проводила федералістичні погляди, не забуваючи й Українців — особливо в статях Жуківського й Аксельрода. Була в тім часі і технічна кооперація групи „Громади“ з групою „Работника“: українські видання 1879—81 носять фірму: „друкарня „Работника“ і „Громади“: були енільні заходи по організації потайної друкарні на Україні. Сі звязки з Українцями викликали навіть деякий переполох серед російських соціалістів*), і Як. Стефанович, як чоловік обізнаний з українською мовою, взяв на себе обовязок — в спеціальній статі розкрити гріхи „Громади“, а П. Лавров в пізнішій огляді поставив се в рахунок „Общини“, що вона „відкрила свої сторінки для південно-руських націоналістів“.

І поза тим все таки співробітництво Драгоманова в російських часописах не переривалося, а крім того ним було вицнуто в сих роках кілька брошюр, чи від себе, чи колективних, по ріжним біжучим питанням російської політики: *A l'opinion publique des peuples civilisés* — з приводу атентатів на царя, *La tyrannie en Russie* — з приводу його убиства, „За что старика обидели“ — з приводу атентата на Тренова, „Соловья баснями не кормят“ — отвертий лист Лоріе-Мелікову і т. д.

В девяту річницю паризької комуни вислав Драгоманов, енільно з Ляхоцьким і Навинком, цікаву адресу французьким соціалістам:

*) Доволі интересно споминає Дейч в своїх записках, як він і Стефанович були здивовані, прибивши ся до Женеві літом 1878 р. і побачивши, що такий поміркований чоловік і націоналіст як Драгоманов користує ся таким поражанням місцевих революціонерів-анархистів:

„За короткий час свого побуту в Женеві він встиг здобути величезний вплив на провідну групу, яка тоді видавала журнал „Община“, бакунінського напрямку. Редакція цього органу не тільки містила в нім статі Драгоманова, але й велико рахувала ся з його поглядами. По словам П. В. Аксельрода, члени редакції „Общини“, від безсумнівня впливом Драгоманова, трохи що не замінювали „анархію“ „федералізмом“, і гадка про „конечну ціль“ зникла з нашої свідомости, замінюючись поняття „федералістського устрою“. Як казав Аксельрод, редакція „Общини“ вважала Драгоманова „поміркованим анархистом“, що відрізняв ся від бакуністів меньшою „революційністю“, але близко стояв до неї своїми ідеалами — „конечною цілю“. (М. П. Драгомановъ в изгнаніи. Вѣсти. Европы 1913, X с. 205—6).

Сам Дейч так характеризує погляди Драгоманова: „Драгоманов був тоді безсумніву соціалістом, навіть „анархистом“, хоч і поміркованим. Людина з великого ерудіцією, особливо в історії, він був ознайомлений з усіма соціальними доктринами, починаючи від утопічних і кінчаючи сучасними. Але як у веія, так і в відношенях до соціалізму Драгоманов був чоловік евоерідний. Ні з якою соціалістичною системою він не погоджував ся, в кожній знаходив якісь хиби, невірности. Але не піробив і не старав ся ширити якусь свою самостійну теорію. Для нього соціалізм мав вагу ідеалу, досить далекого — „коли ще він здійснить ся!“, або як недвозначно він висловлювавсь у однім з своїх українських писань: „се діло тяжке“ (с. 211).

„Іменем соціалістично-федералістської України прилучаємось до почувань соціалістів Франції, які святкують день проголошення Паризької Комуні 1871 р. Нехай роєте все сильніше се відродженне почину, даного Паризькою Комуною, яке вже проявило себе так показно в організації федерації робітничої соціалістичної партії — давнійше такої централізованої. Нехай його тріумф служить підтримкою федералістичним ідеям в інших краях (з початку було: нехай дасть спасенний приклад соціалістам інших країв). Михайло Драгоманов з Полтави, редактор „Громади“ (La Commune). Антін Ляхоцький з Києва, друкар. Михайло Павлик, з Галичини, редактор „Громадського Друга“ (L'Ami des Communes) у Львові.*)

Як бачимо, Драгоманов скористав з нагоди, щоб заманіфестувати і поставити під охорону авторитету Комуні свій анархічний федералізм супроти соціалістичного централізму великоруського і польського.

На сторінках „Громади“ він підтверджував суголосність свого українського федералізму з федералізмом латинським, що стояв під впливами Прудона і Бакуїна. Підчас паризького конгресу 1878 р. він познайомив ся з полудієво-французькими федералістами-прудоністами, які складувались звести провансальсько-каталонський рух на ґрунт соціалістичний, в духу Прудона. В органі L'Alliance Latine, Revue Fédéraliste de peuples latins Д-в умістив статю Le panslavisme fédéraliste, де в паралелю вселатинському федералізмови, висуваному ініціаторами цього видання, розвивав свою ідею всесловянського і східно-європейського соціалістичного федералізму — против московського панславизму та пангерманізму, против котрого головню звертали своє вистре „латинські федералісти“.**)

Але се була течія доволі сумнівного соціалізму і навіть радикалізму: полудієво-французький рух мав небезпечні нахили в бік клерикалізму і монархізму, подібно як австрійський федералістичний курс Гогенварта. Так що солідаризувати ся з ним було доволі небезпечно.

Гризня з соціалістами московськими і польськими і що з того випливало — шуканне одиодумців на національно-федеративнім ґрунті в сферах мало або й зовсім не соціалістичних, були особливо неприємні Подолшеському, як я вже зазначив. У нього не було тих нахилів до національного українства, яке тримало в своїй власті Драгоманова не вважаючи на весь його космополітизм чи європеїзм. Н-й був більше соціалістом, ніж націоналістом: його — як і Зібера — тягло більше в бік загальних питань, і українство все уявлялось йому як соціал-революційна справа. Тому хоч і він не раз, підпадаючи впливам Драгоманова,

*) Павлик III с. 516.

**) Громада IV с. 344-5. Павлик в цитованій вище статі так характеризував сього Громади, як вірний ученик і інтерпретатор ідей Драгоманова, відбиваючи, очевидно, тодішні розмови в гуртку: в Громаді „проведений іменно західно-європейський соціалізм (громадівство) в анархічній і федералістичній його формі, котра, як звісно, наує в думках передової інтелігенції всіх південних націй, не виключаючи й української“. І додає: „Федералістичний і анархічний також соціалістичний програм Інтернаціоналу, почасті написаний, і зовсім прийнятний тим самим Марксом, на котрого так нещасливо покликуює ся „Правда“, як на противника думок, проведених в „Громаді“ (III с. 66).

і свого власного подражнення, входив в полемичну течію, але в своїй стихії він там себе не чув.

Одну за другою обробив він дві популярні монографії — згадану вже вище студію з соціальної гігієни (Життя і здоров'я людей на Україні, 1878), за нею другу — про економічне становище робітника в ремеслі і фабричному промислі України. Вона служила продовженням його давнішої студії про „Хліборобство“, і в закінченні, коротко на-черкуючи програму соціалізації продукції, II-й заповідав нову студію спеціально „про впорядкування громадського господарства“.*) Заразом він працював над загальнішими працями: одна стаття мала на меті помирити соціалістичні доктрини з природничим еволюціонізмом (дарвінізмом), котрий деяким природникам (особливо авторитетному Геккелю) уявлявся як щось непримирено протилежне; друга — про відносини фізичної енергії до людської продукції (ця друга розвідка, яка дала привід до листування з Марксом, і до інтересного обміну гадками між Бінгелсом і Марксом, подасть ся пізніше).

Маючи на гадці популяризувати свої соціалістичні погляди перед усім серед українського громадянства, він мусів дуже прикро відчувати брак українського органу, і занадто велику залежність „Громади“ від Драгоманова, який робив її трибуною своїх поглядів і своєї полеміки та доволі безцеремонно пренарував своїми критичними замітками праці інших співробітників (як було се напр. з статтю Вовка про Шевченка). До цих власних вражень II-го прилучались ще й впливи його жінки, Наталії Якимівни, людини зовсім чужої українству і всіми симпатіями звязаної з російськими революційними гуртками: її дуже не подобалась полеміка Драгоманова против революційного терору і гризня на національнім ґрунті з російськими і польськими революціонерами, що в розгалі полеміки в 1880 р. об'єднались тут, на еміграційнім ґрунті, в один против-український фронт. В залежності від дуже не-

*) Ремесла й хвабрики на Україні, зложив С. Подолинський, Женева, печатня „Работника“ і „Громади“, 1880, ст. 148. Виймаю де що з закінчення:

„Ми бажаємо такого впорядкування праці:

„Земля повинна належати до громад людей, котрі на ній працюють, так само як і струменти, машини, будинки, потрібні для хліборобства. Тільки громада людей вкупи можесть упорядкувати гарне, велике, машинне хліборобство, найкористнійше по здобутку і найлегше по довжині і тяжкості праці.

„Так само всі ремісничькі майстерські, мануфактури, хвабрики повинні належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють: бо тільки таким робом виниється боротьба між особними здобувателями, тільки таким робом полекшання праці через машини і користь од їх винаде на долю всіх людей, замість того щоб рішати (роз.: позбавляти) велику часть їх остатнього заробітку. Кожен працюючий чоловік повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільш прихильности, або навіть і до кількох громад, коли він багатиме працювати різну роботу.

„Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хозаїн робить сам без наймитів, і такі самі дрібні ремісничькі господарства, то скажемо: в таких самотійних господарствах, хоч і осібних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх нема гіршої неправди: користування чужою працею. Усі ж господарства, як хліборобські, так ремісничькі, мануфактурні й хвабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадські. Думаємо теж, що дрібні особисті хозаїства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими.“

рівних відносини в сім'ї, Сергій Подолницький, коли відносини його з жінкою неувались, попадав в орбіту сеї полеміки, коли наладжувались — оправдував тактику російських революціонерів і був невдоволений українською полемікою з ними й Поляками.*)

З цих мотивів, коли Драгоманов зоставсь без усяких грошей на своє видавництво, Подолницький підчас свого приїзду до Женеви літом 1880 р. перевів свій проєкт, що він перебере на свій кошт видання „Громади“, візьме на своє утримання Павлика, котрого Драгоманов не міг звідки далі утримувати (так само мабуть і Кузьму), — з тим щоб „Громада“ виходила періодично, під редакцією Драгоманова, Павлика і Подолницького. Драгоманов дуже протививсь цьому проєктові,**) але вкінці дав згоду. Була вироблена програма, яка носить в останній друкованій своїй редакції дату 1 вересня 1880 р., але очевидно довго дебатовалась і перероблялась (Л. М. Драгоманова, що жила на селі, вже при кінці липня питає в однім листі, чи програма нової часописи ще друкується — Павлик III с. 195). По свідомству Павлика***), вона була написана головню Подолницьким, який вище сюди не тільки ясну програму соціалізації природних засобів і знарядів продукції, але й революційну методу її осигнення: дружного повстання для визволення від чужоземної неволі й панування експлуататорів. При журналі мав виходити інтернаціональний листок „La Federation — Велика Спілка“, відновлений плян „Славянської Громади“. Се була, очевидно, ідея Драгоманова, який зараз видавав для першого (і єдиного) випуску статейку: „Естественныя области и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы“. В першій книжці самої „Громади“, яка вийшла доперва з початком 1881 р. (і має сей рік на обкладинці, а в середній

*) Про се в листах Павлика, що живши в домі Подолницького був втягнучений в сю прикру домашню політику; але піддавшись сам до певної міри, настрою Подолницьких, по перших вістях про убиство Александра II, і повівши тим чином в суперечність з поглядами Драгоманова (про се вище, с. 85), він здасть ся не стримав ся від снокуєв, ритуєючи себе, відвести бурю на Подолницьких і доволі карикатурно описував д-ву зміни в поглядах Подолницького: „Ви казали, що в ваших з Подолницьким стосунках найважніше — перехіна його принципів, а для нього в цій справі єдиний кознає его стосунки з жінкою і особистий настрої, т. є. безмотивні прихви. В половині 1880 р. [коли Подолницькі разом приїздили до Швайцарії] він був тероріст. Потім до приїзду в М(онпельє) Нат. Я(кшівни) завше казав, що в Росії буде добро тільки тоді, коли уряд вивішає всіх р(уських) р(еволюціонерів), котрих би то треба зонсієм звіяти з лица землі [очевидно, се якісь перебільшені випадки против національної нетолеранції російських революціонерів], і коли ми (т. є. Українці) покористуємось тим, що вони нам прочетили грунт. Тепер [по повороті жінки до Монпельє й помпренню Сергія Подолницького з нею] він не знає і не бачить нічого окрім терору. Згадка про Подолницького не належить до річи, я снімнув його між інчим через те, що й остатна его увага, що ми (Українці) повинні брати спечені р(уськими) соціалістами каштани, мене дуже вражала, і против цього й таких его відносин до р. соці. я завше з ним спорив в Ж(еневі), в М(онпельє).“ — Павлик III с. 494.

**) „Коли в 1879 (треба: 1880) С. П. зачав видавати своїм коштом періодичну „Громаду“ (проєкт, котрому я довго протививсь, — покликаюсь на М. Павлика)“ — писав д-в в Споминах, с. 187.

***) Черенська с. 177: „Періодичну Громаду з її різкою програмою (написаною Подолницьким“. Не так рішучо в бібл. показивку писань Драгоманова, с. XVII: „Програма (найбільше Подолницького)“.

1880 р., листопад – грудень), крім програми була уміщена студія Подолницького: Громадівство і теорія Дарвіна, його ж стаття про соціалістичний рух в Англії, початок повісти Павлика, і хроніка соціального життя в Україні російської та австрійської та закордонну, написана Драгомановим і Павликом. Плани П. книжки, яка вийшла на весну 1881 р. (уже без означення місяців) перебили писання Павличкових сестер про патітку асиміляції, яку їм прийшлося терпіти. Ці писання, розуміється, не безінтересні, як ілюстрація галицької самоволі, для аудиторії „Громади“ все таки казали мало, та в написанні були діалектом, з масою польських цитат, і книжка вийшла в сузі мало інтересною: писання Павличкових зайняли більшу половину її. Подолницький тільки докінчив свій огляд соціалістичного руху в Англії й Ірландії, та пішли ще хронікарські замітки. Цікавіший матеріал повіклададо до кн. III – але їй уже не судилося вийти, тільки „Нові пісні“ Д-ва пішли в світ як окрема відбітка.

Видання взагалі йшло швидко і не дуже планово, тому що Подолницький далі жив в Мюнхельс – ще й узив до себе Павлика на утримання (замість умовленої плати) – так що все робилось листуванням між Мюнхельс і Женевою. Це відбивалось і на техніці і неувало відношенні між членами редакції: виникали всякі дрібні непорозуміння, невдоволення, образи. Знов вийшли на верх дракливні питання про відношенні до російських бунтарів, терору і т. д. Огляд українського життя в I кн. „Громади“, написаний Драгомановим, з його звичайними докорами за соціалістичну безграмотність і московський централізм російських бунтарів викликав новий вибух гніву на нього серед російської еміграції, і з окрема в гуртку Подолницьких. Один з обмосковлених українських революціонерів Присецький називав статтю Драгоманова „просто нечесною і поштою“. Подолницька іронізувала перед Павликом, що „звісно, нам з вами, Павлик, не обидно за статтю, але людям, які жертвують своє життя й т. й.“... Подолницький перед її приїздом дуже хвалив статтю, а потім і собі став казати, що в ній „за багато випазио руських соціалістів“, і хоч по конституції часини кожний з редакторів сам відповідав за те, що друкує під своїм іменем, він не устоїв на сям принципі і написав Драгоманову, щоб він прислав йому на перегляд усі рукописи перед тим як вони йтимуть до друкарні, а Павлик мав необережність написати Д-вям, що ся цензура звернена против нього, і т. д. (III с. 362.)

Слідом наспіла вість про убиство Александра II. В гуртку Подолницьких вона викликала незвичайну радість. Маленький гурток емігрантів, „без ріжницї віроісповідання“, справив радісні поминки по царі, і Павлик, не вдаючи настроїв Драгоманових, розмахнувся до них величодним листом: „Нові думки, нові надії й для України; я ставлю точку і йду розказувати з людьми, бо вєдїти не можу. Н. П. (Подолницька) страх рада за терористів. Я завше признавав за ними ту велику заслугу, що вони пхнули російській деспотизм на край погибели. Тепер там, певпе, будуть рухи, рухи й рухи. Якби були люди з толком, то й українським мужикам можна би добути дещо. Я думав би, що й нам, т. е. власне М. Пчу (Драгоманову) слід би написати проклямацію до українського народу про те, що і як би ему тепер робити, та, на лихо.

за далеко. Думаю також, що власне тепер неперемінно треба видавати в Ромулі, або де, революційний листок по українськи, — поки ще буде жана в російській державі, перед парламентом." (III, 389.)

Але Драгоманов, який взагалі в питанні терору не м'г ніяк шанги твердої позиції,*) а тепер іще був в такім гострім конфлікті з російськими революціонерами, ввів супроти акту і березня холодний тон, що незвичайно вразив емігрантську братню. На адресу лікування з цього приводу він пустив прикре слово „канібалізм“ в по-мови „Вільної Спідки“, заняв доволі неприхильне становище в своїй французькій брошюрі (La Tyranicide) і не скунився на прикрі вирази в приватних розмовах. Все се посеувало відноєнни ще гірше.

В Монпельє вже перед тим, з огляду на „безладе й повільність видання“, що виходила з тих поштових зноєнн Монпельє й Женеві,

*) От що писав з цього правду, вже ретроспективно, Драгоманову Павлик, стараючись вийти з цього конфлікту: „Ви можете ще завважати мені про наші принципіальні непорозуміння що до російського терору, або що я пережіню що до него свої думки. Останнє буде певірно. Сам я ніякого убієства, ніякого насильства над особою чи групою не признаю, а тим менше можу ставити їх в принцип для кого небудь. Я, як знаєте, не похвалив і Фомієва за Кабіна [в коєвській справі], а тільки хотів сказати, що коли вже перший хоченне хотів покарати его за зраду, то треба було це зробити явно і відповідати за це перед судом і головно перед громадською думкою, як Засуліч, но що ліше й зрадників, як і всіх, оставити на відічальність їх власного сумління, котре тим способом зробилось би більшим удержком від поганих поступків, ніж теперішні слідства, суди й вари. Що ж до російського терору, то до него я відноєнн ся завше однако. Я вважав его ділом соїєсти самих убійців, — котрим же самим воно не легко, і котрі, видно, інакше не могли зробити як зробили, — і дивив ся на него з погляду тільки російських стосунків: с там партія, котра давнла і давить усіх, — уряд: нема широкого опозиційного руху самої громади, а с соціалісти, котрі почали й убивати. Я не скажу, щоб вони або хто інший робили це й далі, но не скажу, що стріливши в Трєпова, убивши Мезенцова і царя, вони зробили зле і безкористно для самої політичної волі в Росії. Напротив того, ці три вчинки і особливо третій вдарили в саму „точку“ і приближили час волі в Росії, бодай о ступінь від попереднього. Но тільки ці три. Вказавши на самодурство репрезентантів російських урядників, III отд. і самодержавія, — рос. соціалісти не повинні були ставити убієства в принцип, хоть би вже для того, що тепер уже ними нікого не здивуєш, і що вони справді звужують думки самих діячів, — а покликати до боротьби саму громаду, організуючи єї до повстання в різні товариства, кожде для своєї цілі і на своїм місці і власне більше на провінції, між ріжними народами. І ви так думали й писали. [Навляк дієсно тут тільки переказує погляди самого Др-ва.] Но ми різно подивились на убійство Ал. II. Я єму був і с рад і признаю его користність. Ви ж за це й мене назвали, при Фейніцкім, канібалом. Я стояв проти сеї фрази в вашій по-мові до I N „В. Спідки“, раз за її різкієть, а потім і за те, що се особисте діло всякого, як хто віднесе ся до него приватно (о публичних заявах канібальства я ще тоді не чув, і спершу і в Женеві не узнав). Як ви особисто віднеслиє до смерти Ал. II, до него публиці також мало діла: ви тільки були праві, коли боронились від солідарности з рос. соц. рев. партією, могли сказати й повищу свою думку, та тільки не так різко. Та це ваше діло. По моему, ви зробили би були далеко ліше, якби були дали заголовок своїй брошюрі не „tyranicide“, а політич. убійства в Росії взагалі, при чім могли вказати й на безкористність особливо провінціальных убійств, польських напр., і непорозуміння було би далеко менше, особливо якби ви були віднеслиє до них тільки як до принципіальной теорії на будуще для Росії, і при тім вдарили виключно на тих, що гвалтували заа границі за терор против царя. По крайній мірі для мене ваша постанова питання зовсім зєна тільки після 15 N „В. Слова“. Я з нею й годжу ся зовсім“ (III с. 493).

випинок був проєкт переставити до Монпельє друкарню, Кузьму і самого Драгоманова, якби він згодився, а як ні — то принаймні перенести друк і експедицію „Громади“. Подолницький покладав на сподіванні подібні для преси в Франції, приймав на себе всі видатки що до друкарні і експедиції: через Марсель, з тутешніми пароплавами, він сподівався організувати транспорт до румунських портів, а звідти, довів, не такко було б паладити кольпортаж до Галиччини й України. Вибираючись на весну на полудне, мабуть для здоров'я (див. вище с. 21), Подолницький намірявся зробити розвідку в чорноморських портах і в Галиччині та повезти з собою пробний транспорт „Громади“. Павлик збрався осісти в Румунії, Подолницький обіцяв дати гроші на видавання там маленького українського листка: „чорнопереділець“ Присецький, що жив тоді в Монпельє, подавав надію на заснованне там грошима „чорнопередільців“ нової друкарні — Павлик сподівався мати при тім заробіток (III с. 340, 357, 385).

Тепер, під першими враженнями 1 березня, сі плани розціли ще вишійше — еміграцію тягло до дому, або принаймні ближше до границі, щоб мати змогу швидше і безпосередніше реагувати на російські події. Такі були гадки і у Українців і у Росіяни^{*)}. Старі плани російської еміграції — пересунулись на російсько-румунську границю (див. вище с. 91) віджили з новою силою. Подолницький й Павлик дуже переймались ними. Подолницький рішив був відложити свій Алжир, а зараз поїхати до Женеви — очевидно, щоб змовитись про сі нові плани; нансав бо батьків по гроші — для тих же планів очевидно, і т. д. Проєктовано спільно з „чорнопередільцями“ заложити невелику друкарню в Румунії — „так що коли заарештують, то аби не було великої шкоди“, і видавати „маленький неперіодичний листок“, друкувати там „все хвилеве, остре й пригідне“. А „Громада“ з своєю друкарнею поки що зісталась би в Женеві, і туди б шло те що не могло б пройти в Румунії, — бо її пресова свобода не викликала особливого довіря, і треба було рахуватись з можливістю російського патієку на уряд. Павлик мріяв з Румунії завести звязки як не з Галиччиною то принаймні з Буковиною, діставати відти матеріал для „Громади“ і т. д.

Драгоманов до всього сього поставивсь з неохотою. Віддавши Громаду в розпорядженне Подолницького і Павлика, і радикально розійшовшись з соціал-революційними російськими кругами він все більше відходив від анархистично-революційного федералізму в бік федералізму конституційно-парляментарного, і маючи орган для його проповіді в ново-заснованім „Вольнім Слові“ (див. вище с. 93), не хотів пускатись на нові емігрантські експерименти. Він не довіряв свободі преси Франції, тим менше Румунії — „за князя румунського не був певний так як за Картре тірана женеверського“. Кінець кінцем годився віддати друкарню на відповідальність Павлика й Подолницького, з тим щоб вони її вели

^{*)} Пізнійше, виправдуючись перед Др-вом, Павлик писав, що перший сю гадку підіє отой „земляк“ Присецький (с. 402), який потім, поговоривши з емігрантами в Парижі, пішов з тим назад (с. 421). Але в кождім разі Подолницький і Павлик якийсь час були дуже захоплені сям пляном.

хоч би й до Румунії: обіцяв писати „до румунської Громади“ ще більше ніж до женецької, коли з нього так радикально здіймуть коректуру й адміністрацію; але сам не годився їхати нікуди — „сирім Лондона та Києва“. Нього скептицизм що до Румунії — поділений також і паризькими емігрантами, з котрими радивсь Присецький, був дійсно слідом оправданій вістями з Румунії — там після 1 березня як раз пішла пагінка на російських емігрантів, так що вони мусили кидати навіть насліджені місця (III, 382, 424).

Пляни революційної агітації одначе не покидали людей. Супроти неохоти Др-ова Павлик сам засів до складання революційного маніфесту, що мав бути оповіщений російськими соціалістами в усіх мовях Росії. Паводку цієї уривки з його начерку — який зіставсь одначе теж тільки проєктом. Він може характеризувати тодішні настрої й ідеї:

„Слухайте мужики: Ви були сотні літ кріпостними, та й тепер ви не волні. Ви працюєте усею живиль вашу над силу, за того що одні подати ваші більші, ніж земля ваша дає вам доходу. Слухайте нашої ради: вся земля, на котрій ви працюєте, повинна бути ваша і не повинні ви ніколи платити й копійки податів з землі. У кого ж землі цілком нежа або мало, той повинен й дістати даремно з казенної і наїсної на душу по стілько, по кілько де прийдесть ся, коли вся земля буде в руках мужиків.

„Слухайте робітники: Цілий вік ви працюєте на хазяїв і вони з вашої праці баринні збивають, а як прийде на вас старість, або робота вас покалічить, то їсти вам нічого й похоронити вас ні-защо. Слухайте нашої ради: Нехай всі заводи, фабрики, машини й майстерські належать тільки товариству тих робітників, що працюють на них своїми руками.

„Щоб можна нам (соціалістам) писати й розказувати людям, як поправити їх гірке життя, ми постановили вбивати й повалити всяке начальство, а вам, мужикам і робіткам, радимо захоплювати тимчасом в ваші руки те що кому слід. Подаймо собі руку против тяжких ворогів.

„Сила, котрою вони держать ся і побивають і нас і вас, це військо.

„Слухайте, солдати . . . Вбивайте краще начальство, що каже вам як звірям безневинно проливати людську кров. — допоможіть справитися мужикам, робіткам і нам з тяжкими людськими ворогами: начальством і панам, а після й розходіться з ружам до дому.

„Послухайте ж ви мужики, робітники й солдати, нашої ради: збунтуймося всі разом, в один день, скиньме з себе й розбиймо в дрібні кавалочки тяжке ярмо, що наложив на вас царь з панами, й почніть правити собою самі, як скаже вам ваше серце, ваш розум і ваша воля“ (III, 429).

На жаль, тут в листуванні Павлика з Драгомановим, що служило живою хронікою життя гуртка, настуває прогалина: між Павликом і Драгомановим зайшла тоді незгода, з приводу допущених Павликом нетактовностей в відносинах до сім'ї Драгоманова, і за сям мовчанням зістаєть ся неясною в подробицях катастрофа, яка впала в тім часі на Подолницького, вирвала його з революційних ряців і тяжко відбилась на життя нашої громади. Попробую начеркнути її контури, опираючись на уривкових згадках, розкинутих в пізніших писаннях його

товаришів і рідні в надії що люде, більше обвізані в фактичних подробицях, подадуть свої доповідення чи спростовання.

Очевидно, проспект нової Громади. 1880 р., чи відомості про нього, пішовши на Україну, викликали різкі атаки на Подолницького, який тут виступив вперше як один з відповідальних редакторів женецьких видань, і був з них найбільш вдатною метою для чорносотенної нагинки. Навлик каже, що Драгоманов був против підписання Подолницького як редактора, може власне з сих мотивів (Черен. 177). Драгоманов у своїх споминах натискає на дуже характеристичні мотиви сього походу: бувший генерал-губернатор кнївський Чертков, власник великих маєтків і завзятий „благотріобрѣтатель“, пакнув оком на маєток Подолницьких; старі батьки — одною ногою в могилі, і одинокий свадкомець — политичний емігрант, се була доволі спокуслива комбінація для афери. „Кнєвлянина“, орган генерал-губернатора, з кінцем 1880 року починає завязту кампанію против злочинної женецької роботи, против Драгоманова як головною злочинця, який „развращає“ недозрілу молодіж і експлуатує її матеріальні засоби під ідейного покривкою. Заразом починає ся делкатний шаптаж супроти старих батьків Подолницького. Їм „ставить ся на вид“, що богаті засоби, які вони послають синові, ідуть на революційну роботу, противдержавну агітацію; даєть ся зрозуміти, чим се пахне. Черелякана обивательська і чорносотенна компанія, яка окружує їх, давно вже вороже настроєна до „нігілізму“ молодого Подолницького, свідомо чи не свідомо розвиває її поглиблює сю тему. Очевидно, проносить ся страшне слово — „конфіскація!“, дуже добре знає в сих кругах, де руки були повні польських маєтків конфіскованих за причетність до повстання. Несчастний „поет пушкинської плеяди“ пише по газетах якісь паскудства на Драгоманова, складаючи на нього всі гріхи сина, але заразом іде на генерал-губернаторську вудку й годить ся продати Черткову маєток свого сина — щоб відвернути від себе „височайшу“ і всяку иньшу немилость за підтримуванне революційної роботи свого сина, та — зберігти від повної загибелі його матеріальні ресурси. Приймає до відома і благі поради близьких: „обуздатн заблудшого“ і завернути його з позибельного шляху — голодом. Сергію Подолницькому послається батьківський ультіматум, що поки він буде тратити родинні засоби на виданне революційної української часописи, послаєть йому грошей припиняєть ся. Так, кажу, представляєть ся „факт сього діла“, зводячи ті патаки, які досі мні удалось зібрати.*)

*) Драгоманов згадує в однім листі, в падолисті 1880 р. (Навл. III 247), що Бердасєв, свояки Подолницьких, збирають ся писати якусь кляузу на нього і С. Подолницького як „розвратителів“ їх сина Сергія В. (доволі звісного кнївського російського поета), який влетів в маленьку політичну історію. При кінці грудня Драгоманов пише листа до „Кнєвлянина“ (тільки щоб відвести душу, як то кажуть — листа не послає) з приводу напасти на „нову Громаду“ і Драгоманова як головного злочинця, який підвів на се зле Навлика Подолницького (III с. 313). Не маючи „Кнєвлянина“, не можу перевірити, що там було написано. В „Споминах“ (с. 187-8), пояснюючи свої відношення до Подолницького, Драгоманов пише: „Ниню се не для того щоб убілати себе від болота, кинутого на мене родителами С. П. в „Русской Старині“, а для характеристички тих російських кругів, до котрих належав батько С. Подолницького, один з поетів „пушкинської плеяди“. Додам, що С. П. був єдиний син у своїх родителів, і що маєток їх, котрий вони

Подолницький, в роадорі своїх впливів доставив такий батьківський ультіматум і зіставлений без усяких засобів, був збентежений до крайності. На руках у нього було прийняте на себе видання, з неоплаченими рахунками випущених книжок, закупленого паперу, співробітник-Павлик, котрого він прийняв на своє утримання, з платою 100 фр. місячно, не кажучи вже про власну сімю. Положення для людини, яка ніколи не заробляла сама, а була джерелом підмог для незасобної еміграції, було страшне. До крайнього збентеження причинилась, очевидно, й жінка П-го, сильно роздразнена в тім часі против Драгоманова, — почала, видно пилити чоловіка, що якби не звязувався був з драгоманівською компанією, нічого б не було.*) А тут ще похорували й померли їм діти **), і Под. був в такій матеріальній біді, що мусів на похорон просити грошей у Драгоманова! Відолаха, і перед тим уже хорній і роздразнений до крайності (оцінити хоч би вище наведені його різкі фрази про рос. революціонерів), став усе більше тратити рівновагу. Він написав якогось дуже обидного і несправедливого листа до Павлика, що, видно, звернувся до нього по належну йому платню: докорив Павликовн, що він і його сестра, котрій, на інстанцію Павлика, послалились невеликі гроші, стали тягарем для „Громади“. Щось прикрого написав він і Драгомановим: було мабуть і більше таких випадків, що захмарили останні відносини Подолницького до товаришів.***) На початку січня він був уже в такій стані, що жінка відвезла його до неіхіятричної лічниці. Тепер батькам прийшлося понести на собі наслідки завареної генерал-губернаторськими руками каші! Мати Сергія на першу вість прилетіла до Монпельє, перевезла його до Парижа, сподіваючись кращого лікування. Надії не справдились, і вона зітталася при сні, віддавши йому всі свої сили, з початку в Парижі, потім в Києві, куди його перевезено „за дозволом правительства“. Старий поет, розбивши власними руками щастя своєї сімі, тепер міг тільки осілювати се

так берегли, купив у них бувший київський ген.-губ. Чертков, орган котрого „Кієвлянин“ приймав досить велику долю в нагітці на С. Подолницького й на мене з powodu періодичної „Громади“, як раз перед тим, як влагодилася отся спродаж“ (с. 198). Павлик додає (Черевіска с. 177): „Треба еказати, що про періодичну „Громаду“ з різкою процрахою (написавою Подолницьким) була стати в офіційнім „Кієвлянині“, де немов кликано родичів Подолницького зробити щось проти того“. Статі А. Подолницького в „Р. Старині“ я не знайшов, і тут у Д-ва мабуть помилка. Що велике роздразнення на еміграційний гурт, і особливо на Драгоманова серед рідні Подолницького було і без останнього шантажа, се можна віркувати з вищенаведеної цитати, с. 18.

*) Бачу на се натяк в листі Павлика, з грудня 1881 р.: він пише Драгоманову, що крім покрити довгів зроблених за друк і папір „Громади“, з Подолницького не треба б більше брати грошей на видавництво — „бо вони мусіли й мусять — так я думаю [Павлик жив тоді вже в Женеві] — служити камінем роздорів між ним і жінкою. Треба тільки трохи знати відносини С. А. до П. Я. (Подолницьких), щоб оцінити це. Нехай би краще брав гроші [пояснює: від родичів, котрі ему відмовили через те, що він давав їх на „Громаду“] і разом з П. Я. робив ними террор [російський] чи що і нехай би через те не терпіли ані вони ані „Громада“ (III с. 512).

**) До сказаного вище (с. 21), на основі листування, додаю пояснення О. Любатович (Былое 1906, VI), що вмерли тоді від менінгіта меньший синок П-го і донька Любатович, що була у П-го на вихованню. Старший синок зіставсь, і за нього потім був голосний процес між жінкою і матірью Под-го.

**) Павлик III с. 447, 450, 511 й ин.

материнське посвячення в передсмертних віршах. Він тихо догорав, не трагично до кінця своїх літературних інтересів, і вмер скоро після перевезення сина до Києва — не викликавши трагічною долею своєю ніякого емоційного резонансу ні в тих російських кругах, котрих він тримав, ні в тих українських, котрим він задав такий удар своєю немудрою політикою. Цього племінника, в цитованім уже некрольогу, гірко одмічує, що крім свояків і найблизших знайомих, тільки один якийсь заблудлий преподаватель словесности віддав останню честь „поетови пушкинської плеяди“, та генерал-губернатор ушапував своєю пренеутністю похорони царського камергера.

„Сю пору небіжчик Драгоманов уважав за найтяжчу в своїм життю“, записує в своїх пізніших згадках його вірний Павлик (Пер. 177). В Подоліській він утратив і дорогішого товариша праці, і матеріальну опору, таку важку в сім критичнім моменті, зіставши ся з довгами по старим видавцям („Громада“ 1879 р. і „Воли“), і з новими, зробленими за адміністрації Подоліського. В „Споминах“ своїх Д-в згадує, як йому в тодішніх своїх тощих фондів прийшлося заплатити 900 фр. за пороблені Подоліським видатки по „Громаді“ (с. 188). З Павликом, по його повероті з Монпельє до Женеви, він розсварив ся до речі — очевидно той, як то кажуть, почав йому дражнити нерви слабими сторонами свого, дійсно — доволі тяжкого характеру¹⁾, — так що Павлик кінець кінцем рішив лишити Швайцарію й вертати до краю — хоч з ним була звязана кара за „Ребеніщкову Тетяну“ — 6 місяців в'язниці. Покинувши свою роботу коректора при „Вільнім Слові“, не попередивши Драгоманова, який йому се місце виробив, він в лютім 1882 р. поїхав до Відня, де зголосив ся до суду, і 22. II сів у Львові на висідку.

Драгоманов зістав ся сам з Кузьмою, в обставинах просто гнітючих. Се була хвиля найгострійшого його конфлікту з російськими революційними кругами. Обгостривши ся в 1880-1 рр. на ґрунті суперечок про московсько-польський централізм і заогнивши ся становищем, яке Д-в зайняв супроти царубійства, конфлікт наростає потім все далі, з чисто політичних і теоретичних різниць перейшовши на особисті обвинувачення й брехні і дійшов навіть до таких інсинуацій на Драгоманова, як те що він постачає відомости російській жандармерії, і т. д. Вицвітом сих відносин був поганий насквіль Черкезова против Драгоманова²⁾ — скванно використаний не тільки польськими реакціонерами, але й галицькою народовецькою пресою (в статі Партицького в Зорі),³⁾ а глибокий несмак лишивсь по сім інциденті у Д-ва майже до всієї революційної еміґрації, тому що навіть і колишні щирі приятелі, опинивши ся „в числї драки“, не мали відваги зайняти тверде становище в сій сумній еміґрацькій бійці.⁴⁾ Ось як описує він сей сумний епізод в своїм пізнішій листі:

¹⁾ Листування видане Павликом в III і IV тт. кореспонденції досить яскраво малює тодішні їх „психологію“.

²⁾ „Драгомановъ изъ Гадяча въ борьбѣ съ русскими социалистами“. 1882.

³⁾ Про се в брошюрі Драгоманова, передрукованій у Франка I с. 231.

⁴⁾ Час в значній мірі вигладив потім гострі вражіння цього конфлікту.

Навіть Дейч в своїх пізнішійх споминах, — цитованих вище, відзивав ся з повним поважаннем про політичні позиції Драгоманова. А П. В. Аксельрод, котрого я повідомив про план отсього збірника, в листах до мене з сажого теплою симпатією спомянув Драгоманова (як він його назвав — „покойнаго теоретика“).

„Як прийшов я в Женеву, то зблизивсь з тутешніми анархістами (старої школи, прудонівської, а не теперішньої Мосто-Кроюткинської, дурне-мазурьсько-провокаторської), котрі себе завважали європейцями і федералістами. Вони були недовольні пародичеством „Земли и Воли“ й яacobінством „Нар. Воли“. От ми їй задумали де з ким утворити заадинчески-федеральний підкоп під „самобытничество“ и „обрусѣніе“ господствующаго в 1879—1881 кружка в рос. соц. рев. За базис рішили взяти Румунію (Раллі) з Бессарабією, й Галичину (Навлин) з Україною. Аксельрод взявсь поїхати в Росію емісаром. Тільки там його записали в „самобытныя“, в „Черный Передѣль“*) (од котрого він одхрещувався в листах до мене) і він звів діло на те що прислав од якогось южного кружка програму хоч і „черно-передѣльську“, але все таки федеральну“. Програму ту мусила виправити комісія з Ст(ефановича), Дейча, Плеханова, Жуковського й мене. Її привезли делегатка й оставила в мене.

„Але поки Аксельрод був в Росії, Жуковський (западині і федераліст, трохи не українофіл, див. „Реформи і революція“, одѣльный оттискъ изъ „Общины“, изд. Громады) посваривсь зо мною через Поляків і в купі з Поляками (!!) став за централизацію і обрусѣніе „проти націоналізма“.**) Черно-передѣльці тоді щось шахрували з Поляками і собі бацнули за централизацію, забувши навіть те що самі написали в 1-му N-рі. Звісно, що довідавшись, що Аксельрод прислав мені програму з федеральними ересеями, та ще й за цитатами на „Громаду“, вони скандалізувались і взяли в мене програму для перегляду дальше заховали її і кликати мене до комітету не думали.

„Тимчасом Аксельрод прийшов в Румунію і прислав мені лист, в котрім був і другий з підписом „хлопцям“, до Ст(ефановича) — Дейча. Я поніс його в ресторан, де вони обідали, й зостав там все „сонмище“ й делегатку. Завелась розмова й про програму. Вони стали щось перебріхувати й на решті Плеханов викликнув: „Да вѣдь программа у нас!“ „А у мене копія“, сказав я. Через 2—3 години приходить „делегатка“ прохати, щоб я оддав „копію“. Я сказав їй, що копії цілої в мене нема, єсть тільки частина (введеніе) зроблене Навликом (теж членом кооперативації) — і що в її інтересі, як вірної делегатки, не тільки не одбирати в нас цього шматка, а навіть дати нам повну копію програми, бо по всьому видно, що „чорнопередѣльцы“ ту програму не хотять пускати в світ. Делегатка й сама призналась в цьому, але все таки плакала за копією. Тоді я сказав, що бачу, що все це діло йде так несурiously, а потому я напишу Аксельроду, що вмиваю руки, а її обіцяю випросити „копію“ в Навлика, як побачу. Так я й зробив і одніє

основателя и публициста Вашей партіи“). „Я вынесъ самое лучшее впечатлѣніе изъ своихъ встрѣчъ и бесѣдъ съ Драгомановимъ. Я безъ малѣйшаго преувеличенія, съ полнѣйшой искренностью, могу сказать, что до сихъ поръ воспоминаю о немъ съ чувствомъ глубочайшаго уваженія и глубочайшей симпатіи“, пише він в сих листах. „Раеходясь съ нимъ по основнымъ политическимъ и тактическимъ возрѣніямъ, всѣ или почти всѣ редакторы и сотрудники издававшагося въ Женевѣ журнала „Община“, въ томъ числѣ и Стенинъ (Кравчинскій) питали къ нему лучшія чувства и относились къ нему съ величайшимъ уваженіемъ какъ къ высокообразованному, мужественному и неутомимому борцу за демократію.“

*) Почав виходити з січня 1880 р.

**) Мова, очевидно, про „розрив“ літом 1880 р., описаний Дейчом.

копю в квартиру сомища, де застав одного Стефановича и оддав йому ту копію.

На мого звістку [про се] Аксельрод одповів мені листами, в котрих прохав не з'явитись редакції, жалівсь мені по секрету на чернопредельців і Жуковського й т. и. На решті прийхав і привіз мені лист од кружка, в котрому мене просили приложити руку до програми и печатати. Але Дейч стрів Аксельрода (як сам той розказував Павлику й мені) словами: „Вибірай або мене або Драгоманова“, — Аксельрод передлянався. Я тим наче одрікся од редакції й прохав тільки Аксельрода, щоб він повідав усе „кружку“.

„А-д поїхав, потім вернувшись сів в Цюріху. Проїшло більш року і коли „делегатка“ попалась в тюрму, і Павлика теж не стало, *) чую я, що Ч(ерно)-Пер(едель)ці розказують, що я викрав з конверта якусь програму і т. и. (Потім в листах до Січовиків у Відень писали вже, що копію я післав в III отділ.). Приїхав А-род, я йому й кажу: „Глядіть, що брешуть: прийміть міри, а то буде погано, як я возьмусь“. Акс-д божив ся, що до мене дійшли фальшиві чутки. Тільки я получаю лист од одного „южанина“, в котрому всю „еміграцію“ і мене винуватять, що програма не напечатана, а з другого боку, другий „южанин“, приїхавши з Москви, каже мені, що в Петро-Розумовському ходять по руках чернопредельська програма, бунцім то редактована спільно зо мною, і розказують, що я за одно з Ч. Цередьлом). Саме в той час з'являється брошюра Черказова з брехнею про мое похищення документа. Я питаю Акс-да, що він буде робити? Він просить мене нічого не писати, а обіща сам виступити против брехні. Проходить час, і Акс-д пише мені, що він забув, що таке послав мені, і потому виступати проти Ч(еркз)ова не буде, а що, мовляв, коли в мене єсть його листи, то він би готовий передати діло третейському суду. Я одповідаю, що не розумію, в чім я з ним мав би судити ся, та коли він хоче, то прошу дозволу подати на суд усі його листи. Той отповіда, що пише наскоро в дорозі, поки каже тільки, що я можу робити з його листами, що хочу. На тям замовк — і підписується на запросі-протесті Пл(еханова) і К-о. **)

„Я, звісно, плюнув на них. І тільки тоді як довідався, що брехню розказала Ч(еркз)ову В. Зас(уліч) — котра тим часом ходила до мене на ради і переговори, і коли після того як получивши звістку, що Стефанович дуже себе погано держить в тюрмі, я мусів предостеретти В. З-ч, а вона мене звела (нежданно для мене) з Д(ей)чем, — я нагадав цю справу, написавши В. З-ч, щоб вона мене наперед не зводила з завідомими клеветниками. В. З. предложила третейський суд. Я прийняв з умовою, що вона сама вибере сторону й за мене, — та тільки щоб суд був гласний. Вона тоді предлага умову, щоб при суді розбирати також і те, чому я не хочу одповідати на отвертий лист Пл(еханова) і К-о, і щоб судивсь і з ними. Я отповів, що лист осібно діло, і що можу судитись з нею, бо вона, повтораючи брехню, могла бути „в недо-розум'їню“, а ті пани добре знали, яку програму я получив, як по-

*) Нагадую, що Павлик виїхав в лютім 1882 р.

**) „Одкритий лист“ підписаний Засуліч, Дейчом, Плехановим. Бохановським і Аксельродом, вийшов в липні 1882 р.

лучив і яку конію оддав сам їм, — значить, вони могли бути тільки „завідомими“ брехунами, а з такими я не можу судитись. Засудіч одповіла, що коли я не хочу судитись з Ш. і К-о, то й вона не хоче зо мною. Тоді я вже покликав її судитись за брехню, котру вона розпущала. Вона одповіла, що не може одділитись од своїх приятелів. Після, коли виявилось, що за пниця Стефанович) і коли всім виявилаєь народповольсько-дегасвська грязь (од котрої я остерегав р. с.-рев. масу), і коли приїхав сюди Стенник і його жінка, котрі були при справі з програмою (в мене єсть їх листи, де вони розказують все діло так, як я написав вам), то Пеханов і Дейч вже звернули все на Стефановича. Вони розказують, що Ст-ч, коли побачив, що я їду (з конією), то випхнув їх в другу хату, замкнув її, і коли я пішов, то викинув конію в землі, а їм сказав, що конія то була не з програми, а з особіного, інтїмного листу Акс-да і що він би то зробив мені достаточний виговор, так що далі вже не треба їм про це зо мною и говорити. *)

Я наїв се оповідання, як ілюстрацію того крайнього роздраження, яке витворилось між Драгомановим і російськими революційними кругами і тої тяжкої атмосфери, в якій він тоді жив. Се розходження не зісталось без впливу і на його соціально-політичну ідеологію. Так як в часі засновання „Громади“ він, не без впливу звязків з російськими прудоніями „Работника“, сильно пішов був в сім напрямі, так тепер під вражіннями свого революційного бруду, як він його називає, став відступати на старі позиції конституційного федералізму. На сім ґрунті утворились його звязки з „земською конспірацією“, як він їх жаргом прозивав — лібералами-конституціоналістами, котрих відпоручником заявив ся тут літом 1881 р. гайдельберський слухач Арзидій Мальшинський, і запросив Драгоманова до свого тижневика, „Вольное Слово“, що він заложив в Женеві, мовляв як орган „Земського союзу“. На два роки, від ліжня 1881 р., В. Слово стало головною трибуною Драгоманову, за неможливістю продовжувати „Громаду“, чи працювати в якійсь суголоснім українським органі. З цього боку, очевидно, Драгоманов і цїнив свою участь в сім журналі, незалежно від матеріальних міркувань — як джерело прожитку, хоча се співробітництво приносило йому великі обшчурачення з революційних російських і польських кругів, і сам Мальшинський в ролі редактора не дуже задоволяв його. Драгоманов закидав йому нерівности — то аванс лівим, „скопи в німецьку соц.-демократію та й у російську нігілятину з Аксельродами“ (котрого Мальшинський приїняв, мовляв, по рекомендації Лаврова вести хроніку часопису), то переребірчине спілкування з ріжкими чорносотенними елементами, або як висловлювавсь Драгоманов: слоки в консерватизм з „бывшими дипломатами“, инакше — сущими прохвостами, котрі тепер пишуть в „Суворинську газету“. Тим мотивував він, що попрацювавши півтора року в часописі як постійній співробітник, він

*) Франко I с. 135—7, се коментар до статі Др-ва в Вільному Слові 1883 р., де згадувалось про сей інцидент. Паралельне, сучасне оповідання, цані Драгоманової, — Павлик IV с. 89—93.

в 1883 роком взяв на себе її редакцію, сподіваючись зробити органом більш витримання.

Але ще перше ніж Драгоманов став фактичним редактором „В. Слова“, його, властиво від початку, вважали „Драгоманівською газетою“, бо він був його головною літературною і політичною силою, і з перших номерів (з 3-го власне) розпочав друк свого обличчя на польських і російських яacobинців — „Историческая Польша и великорусская демократія“. Сей прегарний твір — найкраще з публіцистичних писань Драгоманова, при всій сорозмірній спокійності і об'єктивності тону своїми критичними замітками боліше зачіпив уже й так напружені нерви російських і польських його противників, приготував той черкeзівський випад, про котрий вище була мова, і силу інших прикroстей. *) Драгоманова записано не тільки в „бувній соціалістиці“, але в зашроданці, казюшні пера і т. д. бо про „Вольное Слово“ пущено поголоски, що воно властиво видасться за правительственні гроші, — се провокаційна робота, Мальшинський являєть ся в дійсності агентом Ігнат'єва, і т. д. Такі обвинувачення відразу винуло женеvське „Общее Дело“ (видаване Ельпідієм, Зайцевим, Алісовим): воно називало „В. Слово“ „органом Ігнат'єва, Божидаровича (темиого братушки) і Драгоманова“, і т. под. Драгоманов, видимо, вважав низше своєї честі полемізувати з такими інсинуаціями, і коли Павлик поривавсь виступити в ролі оборонця „Вольного Слова“, Драгоманов його стримав, раз на завісді заборонивши виступати адвокатом в його справах. Але певно, що чуючи такі обвинувачення, Драгоманов постаравсь добре провітрити, звідки йдуть гроші Мальшинському, і коли не порвав відносин з „В. Словом“ до кінця, то очевидно був певний їх бездоганного походження.

Питання се зрештою виникло було не що давно знову, наслідком книги В. Богучарського („Изъ истории политической борьбы въ 70-ыхъ и 80-ыхъ годахъ“, 1912), де сей історик рос. громадського руху проголосив делегацію Мальшинського від „Земельного Союзу“ містіфікацією, котрої жертвою став „бездоганний з кожного погляду Драгоманов“. Полеміка, котру против його виводів повів в обороні „Вольного слова“ і Драгоманова Б. Кнестяковський, а в ній взяли участь і інші близькі до сих справ люди, все таки не довела питання до повної ясности, і Богучарський зіставсь при перекопанню, що Мальшинський працював не для земців, а для свого гайдельберського товариша гр. Шувалова, одного з членів ліберальної двірської партії, а Драгоманов таки був містіфікований. **)

*) Л. М. Драгоманова писала про се потім Павликови: як М. П. (Драгоманов) в статі „Демокр.“ в В. Слові написав, що по їхньому задержать і не напечатать літературної роботи данної їм для напечатання, коли вона не лідоходить до їх поглядів, нічого не значить — деякі з тутешніх, у котрих „рильш“ було в пушку“, почали пускати такий слух, що М. П., котрий проповідує чистоту средств, сам такий що читас письма на його імя прислани і епіма коші. Ходила ця брехня по людям, поки не нашла дурного Черкeзова“. IV с. 90.

**) Головніше в сей полеміці (на котрій я не можу спиятись, бо весь епізод властиво являєть ся епілофом женеvського соціалістичного гуртка): Б. Кнестяковській: Страницы прошлого, М.-ва, 1912, А. Кизеветтеръ: Земский Союз или Священная Дружина? (Рус. Вѣдомости 1912, 22. IV). В. Я. Богучарській, Земский Союз или Священная Дружина (Рус. Мысль 1912, IX). Б. Кнестяковській: Органъ Земского Союза „Вольное Слово“ и легенда

Що між людьми, з котрими мав звязки Мальшицький, могли бути й такі, котрих більше інтересувало розбиття терористичної пропаганди і розколення російської еміграції, ніж конституційна реформа, і з цього погляду вони цінили її участь Др-ва, який заявив себе рішучим противником терору, се, мабуть, трудно заперечити. Але, очевидно, ніяких умов Драгоманову в сім напрямі не ставилось, бо він їх би й не прийняв.

Він ішов почасти за своїми власними переконаннями, проробляючи еволюцію від безначальної силки громад „Переднього Слова“ 1878 р., як кінцевої мети, до федеральної конституції „Вільної Спільноти“ як ближнього завдання — що явилась потім (1884), як резюме його власних міркувань і того матеріалу, який зібрався у нього в руках за сей час. По части рахував ся, мабуть, з сям „земельним“, конституційним рухом, котрого виявом став отесей так званий „Земельний союз“. Рух підіймав ся якраз найбільше на Україні, серед людей ближних Драгоманову і старій київській громаді (одним з найбільш активних його репрезентантів був брат С. Ф. Русової, Ліндфорс), і без сумніву робив вплив на Драгоманова, так гірко розчарованого в соц.-револь. кругах.

Але супроти негідних інсинуацій, котрими підметались над ним за сю його еволюцію російські та польські революційні круги. *) він узяв тактику презирливого мовчання і не повідав того внутрішнього процесу, котрий тоді пережив. Може бути одначе, що й сам вночі не усвідомляв його.

Поки виходило „Вольн. Слово“, заробіток в ним задовольняв скромні вимоги прожитку Др-ва, і за помічю тих невеликих і привабливих підмог, які приходили з України, він продовжував також українські публікації. 1882 р. додрукував і випустив розпочатий 1879 р. пятий том „Громади“. На жаль, він мав дуже архивний характер: більшу половину його становила друга частина звісного нам зводу „звісток з України“, переважно матеріал 1876-7 рр., що тепер, після 1 березня 1881 р. стратив зовсім свою актуальність. Коли вже й перед тим інтерес до „Громади“

о немъ (Рус. Мысль 1912, XI). В. Богучарскій: Въ заключеніе полемики (ib. 1913, II). А. Прибылева: О „Вольномъ Словѣ“ и роли въ немъ Мальшицкаго (Рус. Богатство 1913 III). С. Ефремовъ: О томъ что было и чего не было (Укр. Жизнь 1915, X.)

*) З серед різних їх випадів на мене робить найбільше вражінне позиція зайнята в сій нагітці пок. Лавровим. Коли тодішній лідер польських соціалістів-революціонерів Стан. Мендельсон в льондонських Przedświt-і 1891 р. переїхав ся ще раз по сім інциденті, зачепивши колишній комітет Нар. Волі і „нікого Драгоманова, наче б то емігранта, що на рентильні гроші при помочи правительствених фігур і звичайних шпиків видавав в Женеві журнал п. з. „Вольное Слово“, — і здогадувався, що „прагдонодібно під впливом цього ‘радикала’ виконавчий комітет „Народ. Волі“ зробив помилку — щоб не взяти сильнішого виразу — піійшов з . . . ською поліцією в переговори, котрих зміст назавсіді лишить ся плямою на людях тодішнього „Комітету“. — Лавров відповів листом, де взяв в свою оборону комітет, а про Драгоманова висловивсь так: „первый безразличенъ какъ для меня такъ и для моихъ друзей, русскихъ социаллистовъ“. Така була епітафія єдиного соціал-революційного фронту, заложеного в 1873 р. в Цюриху! . . .

унав, то сей V том міг тільки збільшити розчарування і ліг як на могильний камінь на се видавництво. І Драгоманов уже більше не підіймав мови про його продовження, а взявся за свої старі фольклорні праці.

Випустив, ширше проробивши, свою працю про „нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)“, заплановану в віденському „Слав. Альманаху“ (1881). Потім вернувся до старої праці над корпусом історичних пісень: 1883 р. вийшов перший випуск, присвячений першій половині XVIII в. (частина перша, розділ перший — кінець козацтва*); другий, доведений до руйнування Січи, вийшов два роки пізніше, за спеціальною допомогою. Крім того видав в цих роках по українськи, але латинськими буквами, в інтересах приступності для галицьких робітників, Шевченкову „Марію“ з своїми увагами, як агітаційну, против-церковну річ (1882).

Дальше цього тодішні засоби Др-ова не йшли, і взагалі й се що він робив, давалось йому все тяжше. Під літо 1883 р., через кілька місяців після того як Др-ов узав на себе формальне редакторство „Вол. Слова“, „земські конспіратори“, як він та зве, раптом постановили припинити „Вольное Слово“, і не давши Др-ову навіть змоги загодя приготувати ліквідацію видання, воставили його перед довершенням фактом. Др-ов ще раз опинивсь без усяких засобів, з неоплаченими довгами часописи — гроші на розплату поприходили через вісім, десять місяців, а тим часом йому прийшлося пережити незвичайно прикрі часи.

„В маю 1883 р. я зіставсь вже зовсім як Робінзон Крузо в богонасаємій Женеві“, писав він в нижнійшій листі до князя (с. 47). „Випровадивши жінку з дітьми на море (по ковечному наказуванню лікарів по меншій мірі для двох) — випровадивши на позачені гроші, я оставсь з 30 фр. на все літо, навіть без обіда — з кредитом в молочарній, як колись в часи студентства“.

До жалю за страченою трибуною — котра, по помічанням Др-ова, здобувала все таки прихильників його ідеям, не вважаючи на гнів „патентованих лібералів і радикалів“ („коло В. Слова вироблялась купка щирих федералістів, досить щирих робітників; самі „патентовані“ почали говорити багато з того, за що на мене плювали — де далі сей процес іде все більше“, писав він потім), — таким чином прилучались і серйозні матеріяльні клопоти. Російські підцензурні часописи замкнулись перед Д-ом („Историческоі Польши і великорусскоі демократіі“ не могли йому дарувати й тут), — а разом з тим в відносинах з київською громадою, яка досі, хоч, дуже неакуратно все ж виконувала свої фінансові зобов'язання, і наче б то вповні спочувала характерови і напружови жедевської роботи*), паступило виразне прохолодження, відчуте Др-вим

*) Так Др-ов наводить з заяви старої громади до нього, переказаної йому через одну посередницю в 1880 р. між иншим такі пункти: (київські) Українці поділяють основні тези програми Громади, не входячи в деталі, в котрих можливі й різниці; коли Др-ов вважає потрібним періодичне видавництво і не замінить його видаванням окремих брошюр, то партія (!) все таки радить віддавати дещо праці й брошурам, та публікацію статей, які прислають ся з Росії; мова

особливо болізно в його теперішнім положенні. Від травня 1882 р. і до кінця 1883 він не мав, як каже, „ліякого звуку“ від своїх старих союзників: приходили часом якісь гроші, але без усяких похвально-прощення Др-ова в різних літературних і наукових справах зіставались без відповіді — так що навіть книжки по українознавству „бувних товаришів“ приходилось йому діставати через Петербург, і сею ж дорогою передплачувати „Кіев. Старину“!

В сім тяжкім положенні виручило Др-ова тільки замовлення на політичну програму, що він дістав від якогось туртка „політиків“, як вони звуть ся в тодішній кореспонденції. Ініціатором, по деяким відомостям*), був Мих. Вас. Ковалевський. Натяки Др-ва вказують найбільше на лівобічних земляків, котрих дезідерати він положив в основу своєї праці, надавши їй форму мотивованого „проекта статуту українського товариства „Вольный Союз — Вільна Спілка“.

Засоби отримані на се видання дали Д-ву змогу протриматись не тільки самому, але й вести публікацію „політичних пісень“. На їх видання і на різні інші літературні плани — „Історію української літератури“, котра його в сім часі особливо займала, стереотипове видання „Кобзаря“ і т. ин. він шукав тежер помічи земляків, відчувши повне розходження в політиці. В сім напрямі він в 1883 р. розмову „з приїзким старим колегою“, заявляючи, що ніяких дальших колективних, громадських підмог не хоче, і поручає йому сю справу тільки персонально (с. 49). Ця справа пішла одначе на громаду, і відгомони тутешніх дебат доніс Др-ву при кінці 1883 р. Т. Окуневський: з огляду на відомости про „незносне становище“ Др-ова серед російської еміграції в Женеві, йому радили переїхати до Лондону або до Паризу, де він міг би зайняти катедру словянських літератур (!), і знову обіцали йому поміч. В січні приїшов лист з Відня, від „уноважненого“ кнївської громади, що виїхав між иншим на те, аби управильнити грошеві і всякі відношення з Др-вом: громада годилась утримувати Др-ова за кордоном (посилаючи йому по шістьори тисячі карб. річно), з тим щоб він докінчив роботу над корисом історичних пісень. Але умовою ставилось, щоб сей корис друкуював ся в Росії, бо заграничні видання однаково не доходять: „Пісні про громад. справи“ ціркулюють в єдиім примірнику. Тільки не проущене цензурою відсилалось би назад за кордон для опублікування там. Др-ов не годив ся з сими бажаннями, вважаючи, що підцензурне видавання українських істор. пісень, і взагалі історичних праць зводить ся до одностороннього освітлення української історії --- „мовляв Українці на те тільки й живуть,

брошюр має бути або українська, або „русска літературна“ (!): на українській бажано бачити брошури на теми українські, або приложені до українства, „а не теоретичні на тему федеративного устрою“ — сі краще друкувати по російськи; бажано, щоб ішли за кордону голоси про потребу звільнення української школи від обрусіння, і про се щоб писалось в російських легальних виданнях (III лист до князя с. 42). З 1882 р. Д-в згадує переказаний йому відзив, що він добре зробив, приставши до В. Слова, а з приводу його „Істор. Польши“ „посередниця“ писала (в травні 1882), що „його приятелі“ з радістю стріли сей твір і вважають за його chef d'œuvre (тажже с. 44).

*) Князяковського в його біографії Др-ва (Политич. сочиненія).

щоб Польщу розвалити, а потім благоденствують під московсько-петербурзькими царями (при чому праці істориків-демократів і хлопоманів фальшують дело найгірше, бо вони катають в ус і в рило не тільки Мавен, а й Виговського й Подуботків, а про Петрів і Катерин по меншій мірі мовчать, вольно чи невольно, все одно)". Але кінець кінцем, не бачучи нішого виходу, він прийняв сю пропозицію, яка мовчки ліквідувала старе поручення громади Др-ову: вести політичну роботу за кордоном. Вимовив собі тільки право „видавати, коли буде потрібно і коли буде за що, політичні публікації в ідеях, котрі доволі звісні й вам“ (с. 56).

„Вільна Сілка“, котру Драгоманов випустив слідом (1884), хоч придбала йому компліменти деяких українсько-російських „політикологів“, які випували її епохальне значіння — „якщо вона поширять ся“ *) в національних українських кругах, серед „громади“ була стрічена холодно і навіть неприємно. Драгоманов розглядав „Вільну Сілку“ як організаційний додаток до „Пет. Польща“ — додаток догматичний, тим часом як „Пет. Польща“ являлась „критичною стороною Вільної Сілки“, і на його погляд се був тільки „катехизм того, що шесали зметва в тім числі й наші“, в тих роках. Але такі серед Українців „В. Сілка нікому не подобались“, як йому оригла одна Українка, що інформувала його літом 1885 р. про українське жите. Як виявилось потім, кївська громада навіть брала участь в фінансуванні свого поручення (с. 58), але книга не підійшла під тодішні настрої „Громади“ — під її „тенерішню проїралу“, кажучи словами її пізнішого листу.

Сі настрої її підтримали, очевидно, відомості привезені Антоновичем з Галичини в осени 1885 р. В сім часі відносини Драгоманова до львівських народовців дійшли найбільшого свого напруження. Недавно перед тим був „внеслімований“ з галицької суспільности Навлик, після того як слідом за Франком і Белесем пішов був на співробітництво з народовцями і навіть брав в оборону сю тактику, та радив Драгоманову бути толерантнішим до своїх галицьких прихильників і взагалі до галицького загалу**) — з котрим, мовляв, можна зробити багато після своєї вигоди, аби тільки обертати ся до них як до людей. Не вважаючи на миролюбивий настрій він люто розгнівав народовецькі круги своєю статтею в польськїм „Курієрі Львівськїм“ про москвофільство і народоство, де осмілився розвинути свою улюблену ідею, що з погляду демократизму тодішні народовці, притьмом стараючись дійти порозуміння з правлящими польськими консервативними кругами, пішли назад навіть супроти москвофілів, таких як Наумович наприклад (нагадую, що сам Навлик був вихованцем таких москвофілів-народолюбців). Після свого участі Навлика в похороні безконфесійного народовця Адольфа Нарольського, відправленім без

*) „Ваша брошура, себто її основні принципи, як що вона поширять ся, може і навіть неодмінно буде об'єднувати дуже багато людей і утворить дуже солідну russische Freisinnige Partei“, цитує Драгоманов лист одного такого „звісного політичного писателя“ (с. 50).

**) Крик жалю на суворі докори, котрими діяв Драгоманов своїх галицьких приятелів за сей опортуністичний курс, — в листі Навлика до Л. М. Драгоманової, з 2. X. 1884 — IV с. 275. Пор. також 264, 267, 271—2. Навликові пляхи мирної змови в народовецьких кругах.

церковного обряду, і промова сказана на могилі небіжчика, дали нагоду зробити з ним обрахунок. Коли москвофіли накинулись на сей інцидент як маніфестацію недовірества „Українців“, народовецьке „Діло“, замість дати їм відправу за свого співробітника, надрукувало на Павлика, як він висловивсь — „елімінаційний декрет“, відбрало у нього мізерний заробіток, який він мав при „Ділі“ як перекладач для „Бібліотеки най-знаменитіших повістей“ і тим змусило його зріктись також роботи і в селенській газеті „Батьківщина“, видаваній Романчуком. *) В очах Драгоманова се був ще один доказ того, що його галицькі прихильники мусять зійти з тої опортуністичної стежки, на котру забірали після своїх есе-періментів 1878 р. („Громадський Друг“ — „Молодь“), та згуртуватись коло власного органу. Він знову зайняв в сій справі переговори з Українцями, і старавсь підняти настрій своїх галицьких кореспондентів, особливо Франка, котрого народовці теж з розгалу були „елімінували“ за те що вмів ся в полеміку з приводу Павликового інциденту: відібрали роботу в „Ділі“ й „допросили“ не приходити до ніяких українських товариств („Ділі й не признавай ся, що ти Русин“, як се формулував Павлик), але потім завернули й почали йому робити різкі аванси: обіщали віддати йому редакцію „Зорі“ і т. д. Павлик гірко жаливсь Драгоманову на сих приятелів, яких так недавно боронив перед ним: по його інформаціям, може й не дуже вірним, „елімінаційний декрет“ на нього (себто стаття в „Ділі“ з 8. (20.) XII. 1884 н. з. „В мутній воді“) був написаний старим товаришем Коцовським, з відомої Франка, пропущений Белеєм, і Франко з Терлецьким, хоч самі брали участь в похороні Парольського, не тільки не підтримали Павлика, а ще робили йому закиди за недисциплінований виступ. Але місяць пізніше Франко вже теж був „елімінований“ *).

1885 рік пройшов в кореспонденції з Київом в сій справі. Українці не відмовляли підмоги проєктованому організації: давали по трохи гроши, але не хотіли розлому: бажали, щоб будучий журнал (він мав дістати назву „Поступ“) не противставляв себе „Ділу“, щоб акція йшла за порозумінням з народовцями, а особливо витали плян передачі Франкові „Зорі“ як найкращу комбінацію**). Франко хитав ся, годив ся на сі пропозиції, тим часом як Драгоманов, і Павлик теж — після останньої горячої купели, стояли непримирено на позіції відокремлення. Коли під осінь приїхав до Львова Антонович, щоб узяти участь в археологічній зїзді, Драгоманов і до нього звертав ся з прошенням підтримати проєкт нового журналу. Але Антонович теж став на примиренеську позіцію, і в результаті київська громада рішучо відмежувалась від акції Драгоманова і всієї його закордонної роботи. Се було прелюдією до фундації відновленої „Правди“ як органу польсько-української угоди в галицьких відносинах, і маніфестацією львівського українського курсу в відносинах російських.

На жаль у мене нема подробиць для характеристики цього моменту, і навіть історичний лист київської громади, котрим вона остаточно ліквідувала своє поручення, дане Драгоманову в 1875 р., не виданий в цілості — приходять ся користуватись тільки цитатами в листах

*) IV с. 313, 323—4, 344—5.

**) Див. про київські директиви IV с. 337.

Драгоманова „до князя“, написаних в відповідь на сей і пізніші листи громади, в 1886 і 1887 р.

З них видно, що в сім своїм пернім листі, писаним в січні 1886 р. вона заповідала, що пришле гроші, 1200 карб., але докладно означала, на що вони мають йти. Політичні публікації вона трактує як „сверхбюджетну розкош“ (лист був писаний по російськи), з огляду на „мінімальну корнет“, яку вони досі давали. Просить Драгоманова прийняти до відома її виразу заяву, що тепер всі такі (як Драгоманова) видання для Українців без корнети. Вони „поставили вести справу в середині, в межах можливого, в різних сферах і напрямках, головним чином стараючись придбати співчуваючих людей і групи“. Наміт політичних публікацій, радять Д-ву, не спускаючись на їх поміч в будущні, шукати собі заробітку в заграничних і легальних російських виданнях, розробляючи певні теми — правдоподібно ті ж більше менше, які „Громада“ висувала як свій дезідерат ще в 1880 р. — просять тим „содержити службу“ українському рухови *).

Драгоманов, розумієть ся, такою оцінкою своєї роботи був ображений до крайности, і заявив, що абсолютно не може помириться з такою оцінкою безцензурної закордонної публіцистики — нагадував Герцена, котрого видання теж свого часу оцінювались громадянством як „безполезно-вредный“, і заповідав, що таки зараз поведе кампанію против клерикально-реакційного українства в Галичині, особистим кошом, на свій ризик докінчить видання „Політ. II сень“ і „Кобзаря“ — і тоді поїде в Америку, де може дістане між в якимсь „уездномъ училищѣ.“

„Значить прощайте! Спасибі за добро! Простіть беспокоєство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в останній час. Я найоб'єктивнїо признаю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добре сил, ні своїх ні ваших. Тільки ж на прощання все таки, також об'єктивнїо, признаю, що теоретично я правий в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський ідейно і географично — і що тільки на цьому ґрунті укр. справа може вигоріти взагалі і почастию — пережити теперішню реакцію. Хто плавав у морі, той зна, що коли захочуть тебе назадня течія, то нема небезпечнішого як піддатись їй, а треба держати голову вгору та все брикати наперед, хоч би тебе несло все таки назад: наскочить хвиля напередня й впливеш на берег, коли ж піддасеш хвилі назадній, то напередня перескоче тобі через голову, переверне, назадня течія вийть потягне по своїому — і чоловік пропав, або по меншій мірі затагнеть ся ще далі од берега, довго попобеть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. От так і на історичному морю! Як будемо живі ще років в 5—10, то поспробуємо ще раз перевірити це питання“ (I с. 174).

Громада не відізналось, і на сей горячий заклик відповіла знову неприязним мовчаннем. Тільки пок. М. Лисенко сепаратно написав, благаючи не брати до серця міркувань громади про „безполезность“.**)

*) Листи до Франка I с. 153—4, 156, II с. 57.

**) Се очевидно з його листу уривки надруковані на с. 146-7 листів до Франка — пор. с. 139.

Громада знов переслала гроші протягом року без всякого коментарія і тільки з початком 1887 р. прислала нового великого листа, ще більш різкого і образливого, характеризуючи роботу Драгоманова вже не тільки як „безкористну“, але й шкідливу, і досить недвозначно відмовляючи йому допомогти навіть на видання „Політ. Писень“, з огляду що Драгоманов не вишловив її бажання — не прислав матеріялу на Україну і впустив її частину в Женеві — яка „пошкодить нашим замірам тут“ (с. 68). Правда, при тім заявлялось, що відносно і на далі не ліквідують ся, за умога буде посилатись, — тільки на прожиток Драгоманова і його сім'ї, „а не для тих работ, що ви захочете вести не по нашій теперішній програмі“ (с. 57), а „в теперішній програмі та дорозі“ громади „знайдеться місце і для Драгоманова, стоїщого в окремім стані“, аби тільки він не поступав на власну руку — „не брав на свій ризик і на свою одповідь діл, котрі торкаються її іх (книг) — щоб про кожне таке діло радився з ними“ (с. 74). Але ся декорація не зміняла справи — „повної одставки“, котра давалася сям Драгоманову. „Еліміновані“ з галицького життя *) були відставлені тепер і від українського.

В осени 1887 р. Вовк перекочував з Женевы до Парижа, два роки пізніше і Драгоманов покинув її для Софії; на женецькій пошліці зіставсь тільки Кузьма Лихонцький, з своєю „друкарнею“ і складом видань. Випустити в світ його стереотипового „Кобзаря“ так і не довелось — як не довелось Драгоманову докінчити свої „Політичні Писні“.

За своє „виелімінованне“ він дав шаха галицьким і київським опортуністам заснованнем „радикальної партії“, що припадає саме на сей час (Драгоманов властиво був против „партії“, а обстоював завязанне „організованої групи — і подібну групу організовував в тім же часі й на еміґрації.**) А історію своєї „прі“ з тими і сими почав викладати

*) Так характеризував сам Драгоманов позицію свого гуртка — „признаюєсь отверто, що я, звісно, не радий, що мене виеліміновано з галицької пресси вкуні з другими соціалістами як Цавлик, В(ов)к“ — I с. 220.

**) В осени 1888 він писав Павлюку (V с. 257): „з Росіянами, з котрими ми тут владаємо програму органа, а то й партії, дійшли вже до того, що вони майже всю програму В(ільної) Сілки прийняли. Треба сказати, хто вони: 1) Українець з Черниговщини, бувшии член кружка народніх вчителів, котрий дуже україстнував і розширяв Громаду і наші брошюрки, аж поки офіціальні наші українофили не покинули його без матеріялу, без ради, — тоді кружок пристав до народновольців, сам наш No. 1 зоставсь українофилом, навіть перекладав Короленка для „Зорі“, — котру предумерував, будучи виесланый на Сибирь. — 2) Чорноморець, цілком бувшии народновольцем-марксістом, втік з Росії після 1 марту 1881 р. 3) Казанець, бувшии в Сібірі за справу типографії й стоєуки з народновольцями. 4) Некович, моряк, член нар(одно)-вольського офіцерецького кружка, зложеного Сухановим; це з нас найбільшии централіст. 5) Киянин, колись анархист-бунтарь, дуже критично дивившии ся на київських українофилів, а через те і на українофільство, ходившии в народ в Київщині і Перещині; довго живе за границею, доволі бачив і читав. 6) Подольанин — від батька офіцера з Українців і матери-Польки; антипатизував українофільству; терпіть по може Антоновича, з котрим мав діло в Києві, коли черниговські земці задумали зробити лігу з усіх опозиційних елементів, і котрому закида двоєдушіє; був в Сібірі за справу „вооруженаго сопротивленія вь Києві“, потім був в Женеві, в Болгарії, тепер тут; завше був федералістом, хоч помагав нар-вольцям, коли вони „робили“ щось. По словим казанця, більшиа частина виесланих у Сибир і повернувших звідти рішуче звертається до політичного програму з земським, а не нігілістичним характером, і для кристалізації цього і подібних елементів не стає тільки рішучого показу програми. От ми єї й виробляємо. Казанець і No. 6-ий

в „Австро-руських Споминках“, на жаль тільки — не пішов в них далі своєї університетської одставки.*1

На сім кінці я свої фрагменти, в надії, що може колись в кращих обставинах і з багатим матеріалом я ще зможу пройти історію цієї пам'ятної в розвою нашого життя доби. А як епітафію над могилами цих наших соціалістів „першого призиву“ я дозволю собі навести кілька слів з „Історії Соціалізму“ Бенуа Мальона, яка принесла соціалістичній публіці перші інформації про український соціалістичний рух.**1) Мушу нагадати, що ця, тепер мало кому відома книга, в своїй часі мала чималий вплив на розвій соціалістичної гадки — не дурно мов. Жорес признавав немалий вплив і на своє навернення на соціалізм цьому не хитрому, але щирим соціалістичним ентузіазмом навільному творови. Оцінюючи взагалі незвичайно високо соціалістичну будучність слов'янської раси і спеціально народів Росії — „котрим бракує тільки свободи“, він особливо ставив високо з цього погляду „Малу Русь, батьківщину вільного козацтва“. Комбінуючи точні відомости, отримані ним очевидно, від Подлинського, з тим що долітало до нього з інших джерел, він при сім, що правда, понадає в ріжні, доволі курьозні на наш погляд помилки — мішає разом українських козаків з великоруськими, наші полудневі громади з північними, і через те зараховує в актив українського демократизму і колективизму разом з Січею і Новгородську республіку і Разина з Пугачовим. Але в кождім разі характеристичні традиції українського життя були ним висунені доволі яскраво, і від козацьких змагань через кирило-мефодіївську програму доведені до участі Українців в загально-російським революційнім руху та самотійних виступів, в віденських і женецьких виданнях. Ці видання перечислені, з короткими поясненнями; подана в цілості програма „Громади“ 1880 р., і такими словами охарактеризована при тім діяльність її провідників: „Найбільш сміливі репрезентанти малоруської літератури і соціальних ідей були примушені емігрувати (від російських репресій) і соціалізм мав щасте дістати між своїх теоретиків таких напр. визначних професорів як Драгоманов і Подлинський — сей останній умер в зовсім молодих роках, саме тоді як своїми знаннями, талантом і посвяченнем міг віддати великі прислуги соціалізму.“

Не будемо дивуватись недокладностями цих інформацій! Ті які ходять серед нашого громадянства про цих діячів не скільки не докладніші. Що інтересне — се високе понятє про український соціалізм і його великі перспективи, які зміла витворити в західніх соціалістичних кругах та перша генерація українських соціалістів.

Ischl, 1. X. 1921.

сподіваються скоро почати й орган тут. В Росії б то для початку єсть і гроші, та недавно оден арест случивсь, наслідків котрого я дуже боюсь“. V с. 258, пор. 259, 286. Про „Вільну Силку“ як таємне політичне українолюбне товариство з відділом в Галичині — IV с. 206.

*) Їх проєкт в листах Павлика V с. 256.

**) Benoit Malon. Histoire du Socialisme depuis les temps les plus reculés jusqu'aux nos jours, Paris. Derveaux. 1882—3.